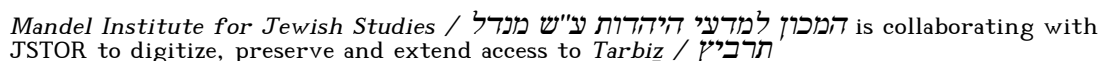

Source: *Tarbiz* / תרביץ, תמוז-אלול תשע"ו, כרך פד, (תמוז-אלול תשע"ו), pp. 575-614

Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/26167100>

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

This content downloaded from
147.233.250.200 on Tue, 02 Aug 2022 17:04:29 UTC
All use subject to <https://about.jstor.org/terms>

ספר 'הזוהר' הראשון מירושלים:
כתבי יד קדומים של מדרשות 'הזוהר' ודרשה בלתי ידועה
מן ה'מדרש הנעלם' (?)

מאת

אבישי בר-אשר

ספר 'הזוהר', שחלקיו החלו להופיע בערי קסטיליה בעשורים האחרונים של המאה השלוש עשרה, רצוף כידוע שמועות ומעשים משמם של תנאים שחיו בארץ ישראל במאה השנייה לסה"נ. כבר בסמוך להופעתם הראשונה של טקסטים אנונימיים שהתגבשו לבסוף בספר 'הזוהר', הם הוצגו בין השאר כמדרש, כונו בשם 'ירושלמי', ואף יוחסו לתנא ר' שמעון בן יוחאי, שנזכר בהם בדרך כלל כבכיר החכמים.¹ במרוצת הזמן, דורות רבים לאחר ראשית הופעתו, נרקמו סיפורים שונים על אודות התגלותו הפלאית של 'הזוהר' בארץ ישראל ועל גלגוליו לארצות רחוקות. לפי מעשייה מפורסמת אחת – המתועדת לראשונה בחיבור מראשית המאה השש עשרה – ר' יצחק דמן עכו, חכם ארץ ישראלי שנסע לספרד, הכיר כבר בסביבות שנת 1300 מסורת שלפיה שלח רמב"ן באחרית ימיו את ספר 'הזוהר' מארץ ישראל לקטלניה, ומשם 'הביאו הרוח' לאראגון (או לוולנסיה) ולבסוף – לקסטיליה.² מסלול דומה תואר במסורות מתחרות – המתועדות במקורות

1 לדיון בהיבטים ספרותיים של יחס 'הזוהר' לארץ ישראל ראו בייחוד: י' ליבס, 'זיקת הזוהר לארץ ישראל', ז' הרווי ואחרים (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 31–44 וספרות המחקר הנזכרת שם בהערות 1–9. לדיון נרחב בתולדות הצגתם של טקסטים אנונימיים שיוחסו מאוחר יותר לספר 'הזוהר' ובכינויים שהוקנו להם בדור הופעתם ראו עתה: א' בר-אשר, 'הצייטוט הראשון מ"ספר הזוהר" ומאין קיבל "ספר הזוהר" את שמו?', קבלה, לט (תשע"ז), עמ' 79–156. כל ההדגשות במאמר הן שלי אלא אם צוין אחרת.

2 האיגרת הובאה לראשונה בידי אברהם זכות, ספר יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאוסקי, פרנקפורט תרפ"ה, עמ' 88–89. לדיונים עיקריים בעדות זו בספרות המחקר ראו: ג' שלום, 'האם חָבַר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר?', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 17–20; י' תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תשי"ז, א, עמ' 28–33; ב' הוס, כוהר הרקיע: פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח, עמ' 61–62, 285–287, 297–298; י' ליבס, 'שנת פטירתו של ר' משה די ליאון', ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו ז"ל (בדפוס); D. Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory: Methodologies*

מאחרים יותר – שסיפרו על גילוי המקרי של ספר 'הזוהר' במזרח ועל שליחתו בידי מוצאי לספרד או למגרב.³ ואולם לבד מן המסורות האגדתיות המאוחרות הללו, כמעט אין בידינו ידיעות על מציאותו ועל קורותיו של 'הזוהר' בארץ ישראל קודם לגירוש ספרד ולראשית התקופה העות'מאנית.

מכלל זה יצאה עדות יקרת ערך מאת ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון, אשר נולד ככל הנראה בצפון קסטיליה, שהיה בברצלונה, והגיע לארץ ישראל בעשור השני של המאה הארבע עשרה. בספרו 'בדי הארון ומגדל חננאל', שנחתם בצפת בשנת פ"ה (1325), העתיק נ' גאון כמה קטעים ארמיים שרובם מתועד מאוחר יותר בכתבי יד ובדפוסים הראשונים של ספר 'הזוהר', אלא ש' גאון לא קראם בשם ורק ציטט מהם כמדרש על פרשיות השבוע – שלפחות חלק ממנו הוא ייחס ל'ר' שמעון.⁴ הדעת נותנת ש' גאון ראו לראשונה קטעים אלה – בדומה למרבית החומר הקבלי המלוּקט בספרו – בהיותו בספרד, ואפשר אפוא שהוא היה הסוכן הראשון שנשא לארץ ישראל מדרשות ארמיים שהתגבשו ברבות הזמן בספר 'הזוהר'.⁵ בשני כתבי היד הקדומים שבהם הועתק ספרו של נ' גאון, ושהופקו במזרח במאה החמש עשרה – ואחד מהם אולי אף קודם לכן – אצור בצד ספרו חומר קבלי חשוב מקסטיליה, הכולל בין היתר כמה דרשות כמו 'זוהריות' בארמית ובעברית

*of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism*², Jerusalem and Los Angeles 2013, pp. 255-257; ע' גולדרייך, שם הכותב וכתובה אוטומטית בספרות הזוהר ובמודרניזם, לוס אנג'לס תש"ע, עמ' 23-53.

3 לפי מסורת המתועדת לראשונה באמצע המאה השש עשרה, בפירושו של ר' משה קורדובירו ל'תיקוני הזוהר', התגלה ספר 'הזוהר' בידי עובד אדמה ישמעאלי במערה במירון, אחר כך הוא נמכר לרוכלים ואלה חילקו ופיזרו אותו, ולבסוף התגלגל לידי יהודי מדרעא שחי בארץ ישראל והוא שלחו אל המגרב. ראו: ר' משה קורדובירו, ספר תיקוני הזוהר עם פירוש אור יקר, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' קד. וראו בייחוד: ר' אליאור, 'מקובלי דרעה', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 36-38; ב' זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 39; מ' אידל, 'ארץ הסודות: דברי תגובה ליהודה ליבס', הרווי ואחרים, ציון וציונות (לעיל הערה 1), עמ' 48-49. מפי ר' משה זכות, שחי במאה השבע עשרה, נמסרה מסורת קדמונית על גילוי ספר 'הזוהר' בתוך ארון בחפירות שהנהיג מלך אחד ממלכי מזרח, והוא שלחו לבסוף ליהודי טולדו כדי שיפענחוהו. ראו: חיד"א, שם הגדולים השלם, ירושלים תשנ"ב, עמ' רנג. ועיינו: תשב"י, משנת הזוהר (שם), א, עמ' 34. הוס, כוזהר הרקיע (שם), עמ' 297, הערה 42.

4 ראו: י' דן, 'אפיו ומקורותיו של ספר "בדי הארון" (מבוא להוצאה פקסימילית של ספר "בדי הארון" לר' שם טוב בן גאון)', ירושלים תשל"ז, עמ' מז-מח (לא הופק; נדפס: הנ"ל, אסף תדפיסים, ירושלים תשכ"א); הנ"ל, "אגרת גרמיישא" ובעיית הפסבדו-אפיגראפיה בקבלה הקדומה, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 120-121 (נדפס שוב: הנ"ל ו' הקר [עורכים], מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות: מוגשים לישיעה תשב"י במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 120-121); ר' מרוז, ד' יוסף אנג'לט וכתביו ה"זוהריים", תעודה, כא-כב (תשס"ז), עמ' 315-316; הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 60-61 והערה 64.

5 ראו המחקרים הנזכרים בהערה הקודמת. על נ' גאון ראו עוד: ד"ש לוינגר, 'רבי שם טוב בן אברהם בן גאון', ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' ז-לט (נדפס שוב: הנ"ל, בדי הארון ומגדל חננאל לרבי שם טוב בן אברהם בן גאון: הוצאת פקסימיל על פי כתב יד 840 בספריה הלאומית – פריס, ירושלים תשל"ח); מ' הלבנטל, סתר וגילוי: הסוד וגבולותיו במסורת היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 69-75.

אשר לא זכו עד כה לתשומת לב במחקר. לא זו אף זו, חומר קבלי זה מוכר גם מאוסף קדום אחר – גדול יותר – של חיבורים בקבלה שהועתק כמה פעמים בירושלים בשנות השמונים והתשעים של המאה הארבע עשרה. הכתבים הקבליים שנעתקו באוסף זה – שיתואר בהרחבה להלן – זורעים אור על תפוצת ספרות הקבלה בקרב יהודים שעלו לארץ ישראל ממחוזות שונים קודם לגזרות קנ"א, ושהתיישבו בירושלים הממלוכית. כפי שיתברר במאמר זה, כתבי יד אלה כוללים כמה חיבורים קצרים ושרידי חיבורים שמקורם בספרות הקבלה בספרד מן המחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ואשר כמעט כולם אינם מוכרים מתעודות קדומות יותר. האוסף האצור בהם הגיע לירושלים במועד כלשהו במהלך המאה הארבע עשרה, הועתק בה כמה פעמים, ממנה נשלח לאיטליה, ושם נפוץ שוב בכמה העתקות. כמו כן כתבי היד שיידונו הם התעודות המתוארכות הקדומות ביותר שהועתקו מחוץ לספרד, הכוללות מדרשות ומאמרים שיוחסו בדורות מאוחרים לספר 'הזוהר', ושחלקם אף נדפס בו.

*

שלושה מכתבי היד המחזיקים את האוסף שיתואר להלן הועתקו בעשור השנים קמ"ג–קנ"ג (1382/3–1393) – שניים מהם בירושלים, ואילו על אחד ידוע כי הן הסופר הן המקור שעמד לרשותו (ושאבד) היו לפנים בירושלים. (1) כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 800 הועתק בעיר בכתיבה אשכנזית (על נייר מקומי) בשנת קמ"ז (1386/7) בידי שמואל בן אברהם, אשר כעדותו – העתיקו לצרכיו האישיים.⁶ (2) כמה שנים מאוחר יותר, בכ"א בשבט קנ"ג (12 בפברואר 1393), הושלם בוונציה כתב יד אשכנזי נוסף, כ"י מוסקווה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 606, שהעתיק 'אסיר התקווה' אברהם בן יצחק הירושלמי בשביל ר' יעקב בן שמואל טעמלין.⁷ אברהם

- 6 ראו: H. Zotenberg, *Catalogues des manuscrits hébreux et samaritains de la Bibliothèque Impériale*, Paris 1866, p. 135. קולופון כתב היד נדפס ותואר בידי מ' בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים, עד הכיבוש העות'מאני', ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 257. בדפים 44–46 נעתק בכתיבה שונה ומאוחרת יותר חיבור אחר בעניין הגלגול. לפרסומו ראו: ג' שלום, שדים רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה, בעריכת א' ליבס, ירושלים תשס"ד, עמ' 213–210. על חיבור זה ראו: מ' אידל, 'כתבי ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו, עמ' 75–76.
- 7 ראו דף 82 בכתב היד. וראו: בית-אריה, כתבי יד עבריים (שם), עמ' 266–267; הג"ל, 'תולדות הפקתם של כתבי-יד עבריים בימי הביניים: קדמה או נסיגה?', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ח (תש"ס), עמ' 219, הערה 14; הג"ל, 'קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-יד בציוני תאריך עד שנת 1540, קדם פרסום, גרסת אינטרנט 5.0, תשע"ה, עמ' 130–131. להתייחסות מסכמת לכל כתבי היד שנדונו במחקרים אלה ראו גם: א' דוד, 'המקורות העבריים לתולדות היישוב היהודי בירושלים', א' פרידמן ו' דרורי (עורכים), ספר ירושלים: בתקופה הממלוכית (1260–1517), ירושלים תשע"ג, עמ' 430–432. כפי שציין בית-אריה, שמו של מעתיק זה נזכר על כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 41. ראו: בית-אריה, כתבי-יד עבריים (שם), עמ' 265–266. להזכרתו של אברהם הירושלמי גם בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 803

הירושלמי ציין בפירושו כי המקור שעמד לרשותו היה כתב יד שהועתק בידי ר' פרחיה בן משה 'איש ירושלים ודיינה', והוכיח אותו בברכת המתים.⁸ (3) כתב היד של ר' פרחיה בן משה אמנם לא הגיע לידינו, אך אוסף החיבורים הקבליים שמצוי בכ"י מוסקווה, גינצבורג 606 הועתק מוקדם יותר בירושלים בידי סופר אחר שהתגורר בעיר, שחתם את שמו 'משה בר' יעקב ס"ט', ושהעתיק את האוסף בשביל ר' יעקב בן שמואל. העתקה זו הגיעה לידינו בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 283, כתב יד המחזיק גם שתי העתקות מאת שני סופרים אחרים – ספרדי ואשכנזי – שאחת מהן הושלמה בשנת קמ"ג (1382/3).⁹ מקום העתקתו של כתב היד אמנם לא פורש,¹⁰ אך ניתן לשער בוערת כתב יד אחר שהעתיק משה בן יעקב עבור אותם הבעלים, ושהושלם בירושלים בשנת קמ"ח (1388).¹¹ השערה זו נתמכת גם מהשוואת תוכנו של כ"י וטיקן ebr. 283 לשני

כמי שהעתיק בצפון איטליה בשנת קנ"ט מתוך כתב יד ובו חומר קבלי בכתיבת פרחיה בר משה, ראו: ג' שלום, 'לבעיית ספר "מערכת האלהות" ומפרשי', קרית ספר, כא (תש"ד–תש"ה), עמ' 291–292 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרי קבלה, ירושלים ותל אביב תשנ"ח, עמ' 181–182). תחילה תוארך כ"י פריז 803, שכתבתו ביונסית (I), לשנת קנ"ט (1399). ראו: בית-אריה, כתבי-יד עבריים (שם), עמ' 267. אך מאוחר יותר שיער ריינר שכתב יד זה הוא העתק ביונסי של כתב היד המקורי (שנכתב בכתיבה אשכנזית) כולל הקולופון שבמקור. ראו: א' ריינר, 'בין אשכנז לירושלים: חכמים אשכנזים בארץ ישראל לאחר "המוות השחור"', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 56, הערה 110. לסיכום עניין זה ראו: מ' בית-אריה, 'כתב-יד פאריס, ספריה לאומית ebr. 803, מגנוי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 119. אני מודה לפרופ' מלאכי בית-אריה, שהסב את תשומת לבי לכמה עניינים חשובים הנוגעים לכתב יד זה. על פי המצוין בקולופון כתב היד (דף 339) הוא הוחזק ברשותו של 'הח"ר מנחם ציון ס"ט', וריינר ביקש לזהותו עם בעל פירוש 'הצינוני' על התורה. ראו: ריינר, בין אשכנז לירושלים (שם), עמ' 55–56, הערה 109; והשוו לעומת זאת: שלום, לבעיית ספר מערכת האלהות (שם), עמ' 291, הערה 13. מאוחר יותר כך ריינר סברה זו בהשערותו ששהייתו של מנחם ציון בירושלים והמפגש עם כתבים מספרות הקבלה בעיר היו 'הצינוני' להעברת ספר הווהר לעולם האשכנזי יחד עם 'חלקים נוספים של ספריית היסוד הקבלית של המאה השלוש עשרה'. ראו: א' ריינר, 'מפגש ארצישראלי: מגע בין תרבויות בקהילה היהודית בימי הביניים', הרצאה בכנס 'עדות במפגש', מכון בן-צבי, ירושלים, ב' בניסן תשנ"ג (24 במרס 1993). אני מודה לפרופ' אלחנן ריינר, שהעמיד לרשותי העתק של הרצאתו זו וכן מסר לי בעל פה כמה עניינים חשובים.

8 בית-אריה, פרקים (שם), עמ' 266–267. כפי ששיער ריינר, סביר להניח כי יש לייחס תפקיד חשוב לר' פרחיה 'בתהליך החדרת ספרות הקבלה הספרדית לבית המדרש האשכנזי בירושלים'. ראו: ריינר, בין אשכנז לירושלים (שם), עמ' 60.

9 ראו דף 212 בכתב היד. לא צוין שם משפחתו של יעקב בן שמואל הנזכר (שמא מדובר בהעתקה נוספת עבור יעקב בן שמואל טעמלין הנזכר לעיל). החלק בהעתקת משה בר' יעקב ס"ט כתוב בכתיבה ספרדית בינונית. לתיאורים חלקיים של החומר בכתב היד ראו: S. E. Assemani et J. S. Assemani (eds.), *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codicum Manuscriptorum Catalogus, I: Codices Ebraicos et Samaritanos*, Rome 1756 (facsimile reprint, Paris 1926), pp. 250–251; B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library*, Vatican 2008, pp. 208–210.

10 שלום שיער משום מה כי כתב היד נכתב 'בספרד או בצרפת הדרומית'. ראו: ג' שלום, 'שרידים חדשים מכתבי ר' עזריאל מגרינונה', ספר זכרון לאשר גולאק ולשמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 205; וראו גם: ג' בן מנחם, מגנוי ישראל בוואטיקאן: תיאור של שלושים וחמשה כתבי יד, ירושלים תשי"ד, עמ' 86.

11 הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 3112, שבו נעתק החיבור 'מסורת סייג תורה' לר' מאיר

כתבי היד האחרים שנמנו, כ"י פריז 800 héb. וכ"י מוסקווה, גינצבורג 606, השוואה המלמדת כי שלושתם כוללים אוסף דומה של מקורות קבליים מן המאה השלוש עשרה, ומבדיקתם מתברר שכולם תלויים במקור ירושלמי משותף – כגון כתב היד הנזכר של ר' פרחיה בן משה הדיין.¹²

בכ"י וטיקן ebr. 283 – הכולל כאמור חומר נוסף, שהועתק בידי סופרים אחרים – מצוי האוסף בדפים 39–281, שהם קטע מן החומר בכתיבתו של משה בן יעקב הנזכר; בהעתקתו של שמואל בן אברהם בכ"י פריז, 800 héb., הקצר ביחס, תופסים הטקסטים המשותפים את כל כתב היד (דף 1א–243), סדר החיבורים שונה מעט, וכתב היד חסר בוודאות בראשו;¹³ ואילו בכ"י מוסקווה, גינצבורג 606 העתיק אברהם הירושלמי את החיבורים (דף 27א–290) לאחר קובץ שהעתיק סופר אחר, וגיליון אחד שהיה בתוך אבד ולא הגיע לידינו.¹⁴ כפי שצוין לעיל, כתב יד זה נחתם בוונציה בשנת 1393, ועל תפוצתו במאה החמש עשרה באיטליה אנו למדים מארבעה כתבי יד שהועתקו שם בידי סופרים שונים: (4) כ"י מוסקווה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 134, דפים 2א–260, שהעתיקם יהודה בן שלמה ידידיה מקמרניו באמצע המאה החמש עשרה באיטליה,¹⁵ והם מחזיקים כמעט את כל החומר שבאוסף, בצד חומר קבלי אחר; (5) כ"י מילנו, אמברוזיאנה Y 41 Sup (ברנהיימר 110), דף 62א–112א (ספירה ישנה: 1א–50א), המאה החמש עשרה, כתיבה איטלקית; (6) כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 341, דף 197א–224, שהועתק במאה החמש עשרה בידי יהושע בן ליאון בן דוד מקשטיל בכתיבה איטלקית, ובו רוב החומר שבאוסף; (7) כתב יד שהועתק כנראה מזה האחרון במאה השש עשרה בכתיבה אשכנזית, והשמור כיום באותו האוסף: כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 56, דף 152א–218א.¹⁶

הלוי אבולעפיה. ראו: מ' בניהו, 'אגרת הסופר רבי אברהם חסן משאלוניקי', ספונות, יא [ספר יוון] (תשל"א) – תשל"ח), עמ' קצח–קצט; ועיינו: בית אריה, כתבי יד עבריים (לעיל הערה 6), עמ' 259. לזיהוי הזיקה בין שני כתבי היד, ראו: ריצ'רד, קטלוג וטיקן (לעיל הערה 9), עמ' 210.

12 בדיקת חסרות ויתרות וחילופי נוסח העלתה שעל פי רוב נוסחו של כ"י מוסקווה, גינצבורג 606, שהוא המאוחר מבין השלושה – ושהועתק כאמור מכתב היד של פרחיה בן משה, המוקדם – הוא גם המשובח מבין השלושה.

13 כפי שצוין לעיל הערה 6, לאחר חיבורים אלה הועתק בזמן מאוחר חיבור נוסף על דפיו של כתב היד.

14 ראו להלן הערה 25. קודם לכן מופיעים בכתב היד כעשרים דפים שהועתקו בשנת ר"ו (1456) בידי סופר אשכנזי בשם גומפרכט בן אליעזר מיעזר. ראו קולופון בדף 37.

15 יהודה בן שלמה מקמרניו פעל באיטליה באמצע המאה החמש עשרה, ובידינו כמה כתבי יד שהעתיק במחוזות טוסקנה ומרקה באיטליה, כגון כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, אוסף לוי 3; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Ross 499; וכ"י פרמה, פלטינה 2989 (דה רוסי 1380; ריצ'רד 680).

16 בגלל הקטע שהועתק בראשו – הפותח: 'עניין ספר הברית' – כונה כל אגד החיבורים בכתב יד זה בשם 'ספר ברית'. ראו: דף 152א בכתב היד.

תיאור אגד החיבורים בקבוצת כתבי היד

אף שאגד החיבורים נמצא בשבעה כתבי יד שהגיעו לידינו, לא זכו חיבורים אלה עד היום לתיאור קטלוגי מדויק.¹⁷ כפי שצוין לעיל, כמעט כל החיבורים באגד זה אינם מוכרים מתעודות אחרות קודם להעתקתם בידי חוג קטן של חכמים שהתגוררו בירושלים ברבע האחרון של המאה הארבע עשרה. אמנם מרבית החומר באגד זה אנונימי, אך רובו ניתן לזיהוי. מוצאם של רוב החיבורים בסוף המאה השלוש עשרה בקסטיליה, ובצדד חומר קדום יותר מקבלת גרונה ומעט חומר מאוחר, הלכתי באופיו, המיוחס לר' שלמה בן אברהם אבן אדרת (רשב"א) בברצלונה. בשל חשיבותו של אוסף זה ושל החיבורים הכלולים בו, ועקב ערכן המיוחד של התעודות הקדומות הללו, אתארם להלן בפירוט. לאחר מכן ארחיב את הדיבור על שני קבצים קטנים שיש בהם חומר חשוב לביקורת ספר 'הזוהר', כולל קובץ דרשות 'זוהריות' קצרות שלא נדפס מעולם.

ואלו סימני כתבי היד:

- ו כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 283 (מתכ"י, F 340), דף 39א–81ב, שנת 1382/3 לערך, ככל הנראה בירושלים, כתיבה ספרדית בינונית.
- פ כ"י פריז, הספרייה הלאומית, héb. 800 (מתכ"י, F 12632), דף 1א–43ב, שנת קמ"ז (1386/7), ירושלים, כתיבה אשכנזית.¹⁸
- ג כ"י מוסקווה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 606 (מתכ"י, F 48009), דף 27א–90ב, שנת קנ"ג (1393), ירושלים וונציה, כתיבה אשכנזית.¹⁹
- ב כ"י מילנו, אמברוזיאנה Y 41 Sup (ברנהיימר 110; מתכ"י, F 14603), דף 1א–50א (ספירה חדשה: 62א–112א), המאה החמש עשרה, כתיבה איטלקית.
- ג כ"י מוסקווה, גינצבורג 134 (מתכ"י, F 6814), דף 2א–76א²⁰ (וכן 280א–281א), המאה החמש עשרה, כתיבה איטלקית.
- מ כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 341 (מתכ"י, F 1101), דף 197א–246ב, המאה החמש עשרה, כתיבה איטלקית.
- מ כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 56 (מתכ"י, F 1637), דף 152א–218א, המאה השש עשרה, כתיבה אשכנזית.

- 17 התיאור המפורט ביותר עד כה נרשם בידי ברנהיימר בקטלוג כתבי היד בספריית האמברוזיאנה במילנו משנת 1933, וגם הוא חסר הרבה ולא תוארו בו כל שרידי החיבורים. ראו: C. Bernheimer, *Codices hebraici Bybliothecae Ambrosianae*, Florence 1933, pp. 154–155.
- 18 בראש כתב היד חסר ככל הנראה דף אחד. לקטעים שנעתקו בכתיבה אחרת בסופו ראו לעיל הערה 6.
- 19 לחסרונו של גיליון אחד בכתב היד ראו להלן הערה 25. על כתב יד זה ראו: ריינר, בין אשכנז לירושלים (לעיל הערה 7), עמ' 60, וראו דברי אידל שהובאו בהערה 127 שם.
- 20 מקומו של דף 59 בראש כתב היד. בדף 59 מצוי עמוד הפתיחה ל'ספר המשקל', שהועתק שוב בתקופה מאוחרת בדף 1ב; בדף 59א מצוי העמוד האחרון של ספר 'משכן העדות'. ראו בעניין זה: א' בר־אשר, ספר משכן העדות לר' משה די ליאון, לוס אנג'לס תשע"ד, עמ' סו.

ואלו החיבורים הכלולים באגד הנדון:

1. קטע קבלי קצר על ההתאמה בין עשר הספירות לאבות ולדמויות מקראיות אחרות.²¹ ברוב כתבי היד שבקבוצה הקטע ניצב בראש אוסף החיבורים²² (א40–א39; פ ליתא; ג1א–א28; ב א1–א2; ג1א–א62 [ושוב: א277–א277]; מ1 ליתא; מ2 ליתא).
 2. קטעי פירוש אנונימיים על טעמי המצוות, כולל קבוצות של 'סודות' בענייני מעשה המשכן ומלאכת הקרבנות; קבוצה גדולה של 'טעמים' על עניינים פרשניים בספרי התורה. מרבית הסודות נדפסו בתפוזות בחלק הנספחות לספר 'הנפש החכמה', בול שס"ח²³ (ו1א–א64; פ א1–א7; ג1א–א28; ב25–א9; ג1א–א62; ושוב: א278–א280);²⁶ מ1א–א197; מ27, מ153–א157.²⁸
 3. חיבורים אנונימיים על מעשי מרכבה וסוד הכלאיים. בקטעים קצרים אלה יש כמה מובאות
- 21 נפתח: 'פתחו לי שערי צדק אבא בם אודה יה זה השער יי' צדיקים יבאו בו. כשברא הב"ה את עולמו בששה ימים בראו אותם ששה ימים נקראים ארזי לבנון אשר נטע ועליהם הוא בונה ומנהיג העולמות' (כ"י וטיקן ebr. 283, דף א39).
- 22 יחידה 1 הועתקה בכתבי יד רבים מן המאה החמש עשרה והשש עשרה בראש קובץ הכולל את החיבורים הקצרים הרשומים להלן ביחידות 2 ו-3 או חלקים מהן. ראו בייחוד: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 671, דף 105–110; כ"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod. Hebr. 149, דף 35א–א42; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים MS 1885, דף א39–א47; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 405, דף 85–113; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26922 (מרגליות 464), דף א201–א216; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 651, דף רנג ע"א–רסא ע"א; כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 942, דף א39–א44. הקטע הועתק גם לבדו. ראו למשל: כ"י מוסקוה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 631, דף 165–167א; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 651, דף 19ב–22ב; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 2116.8, דף 64ב (שורות אחדות).
- 23 ושם בצד חיבורים קצרים של ר' משה די ליאון ור' יוסף ג'יקטילה ועוד (וראו להלן הערה 31). ראו: משה בן שם טוב די ליאון, וזאת הספר הנפש החכמה, בול שס"ח, גיליון ו, דף ג ט"ג–ד ט"א (סימן ט); גיליון ה, דף ב ט"ב–ג ט"א (סימן יב); גיליון יד, דף ב ט"ג–ה, דף ד ט"א (סימנים כב–כח, לב–נב) (נדפס שוב: ספר עמודי הקבלה, [ב], ירושלים תשס"ה, עמ' כט, מד–מה, מט, פו–צו [לפי בדיקתי השתמשו המדפיסים בכ"י מוסקוה, גינצבורג 606, והשוו הערתם בהקדמה לספר, עמ' (3)]. המחבר – או המחברים – האנונימיים של הקטעים נקטו לשונות מיוחדות שעשויות לגלות את עקבות כתביו של ר' יוסף ג'יקטילה ('הונני מעוררך על הדברים'; 'הונני פותח לך שערי צדק'; 'ויש לי לעוררך על ענין גדול'; 'ארמוז לך דבר גדול'; 'אבל יש לי לעוררך על סוד גדול מסודות התורה לא ניתן ליאמר אלא ליחידים' ועוד). באגד כתבי היד הנדון כאן לא נכללו ה'סודות' הקדומים יחסית שנדפסו בנספחות 'הנפש החכמה', והמתועדים לראשונה בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים MS 8124 (מסביבות שנת 1286) – 'סוד בלעם', 'פרוש שמע ישראל', 'טעם הלולב' ועוד.
- 24 הקטע חסר בראשו (וראו לעיל הערה 18). זוטנברג קבע שמדובר בקטע השייך 'ללא ספק' (1) לר' משה די ליאון. ראו: זוטנברג, קטלוג (לעיל הערה 6), עמ' 134.
- 25 בין דף 37 לדף 38 חסר גיליון אחד – הגיליון המרכזי של הקונטרס השני בכתב היד.
- 26 בדפים אלה הועתק רק חלק קטן מן הקטעים שבכתבי היד האחרים.
- 27 בדפים אלה הועתק חלק קטן בלבד מן הקטעים שמופיעים בכתבי היד האחרים.
- 28 רק החומר המצוי בקטע המקביל בכ"י מינכן Cod. hebr. 341 (שממנו הועתק), וראו לעיל ההערה הקודמת.

ארמיות ותרגומים לעברית של עניינים שהמחבר הביא מ'מדרשו של ר' שמעון' (!) ובציון פרשיות, והם מצויים לפנינו ב'זוהר' הנדפס (ו) A64–A65; פ זב–זב; גז A38–ב;²⁹ ב 9א–10ב; גז 73–76א [ושוב: A280–A281]; מז ליתא; מז ליתא).
 4. ספר 'הנפש החכמה' ('ספר המשקל') לר' משה די ליאון משנת נ' (1290)³⁰ (ו ליתא; פ 9א–20ב; גז A39–A55; ב 10ב–23; גז A20–A200+217; מז 217–2180).
 5. חטיבת קטעי ה'סודות' הנספחים לספר 'הנפש החכמה' ('ספר המשקל') לר' משה די ליאון;³¹ בכתבי היד שבקבוצה מופיע ייחוסם השגוי לר' יוסף ג'יקטילה.³² שנים עשר ה'סודות' שבחטיבה זו נדפסו לראשונה בנספחות לספר 'הנפש החכמה' בדפוס ראשון, בזל שס"ח, בכריכה אחת עם

- 29 לפני דף 38 חסר גיליון אחד; ראו לעיל הערה 25.
 30 העתקות הספר נשמרו בכ" 50 כתבי יד, והוא נדפס – בעיקר בשם אחר ובייחוס בדוי למחבר אחר – לפחות בעשרים הדפסות שונות. רוב הספר – בלא נספח – נדפס לראשונה בשנת רע"ו (1515) בקונסטנצינופול בשם 'אבקת רוכל' ובייחוס בדוי למכיר בן יצחק 'ש חסד', כפי שציין לראשונה ר' דוד לוריא, פרקי רבי אליעזר, ורשה תרי"ב, דף פ ע"ד; וראו גם הערת ג' שלום, 'ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי ה"תנא" מצפת', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 79, הערה 45. ומאז נדפס עוד עשרות פעמים, כולל בשם 'מתוק לנפש' בוונציה שס". בציון שמו של די ליאון נדפס החיבור לראשונה בבזל שס"ח (וראו לעיל הערה 23). למהדורה ביקורתית ראו: J. H. A. Wijnhoven, 'Sefer Ha-Mishkal [By Moshe de León]: Text and Study', Ph.D. dissertation, Brandeis University, 1964; וכן ראו: י' וינהובן, 'יחסם של שני חיבורים מאת ר' משה די ליאון לספר הזוהר', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 313–315. הספר נדפס שוב בעת האחרונה באסופה ספר עמודי הקבלה (לעיל הערה 23). בראשית המאה החמש עשרה עיבד נחמיה קלומי את כל הנושאים האסכטולוגיים מספר 'הנפש החכמה' בעיבוד נמלץ וארוך: ספר מלחמת האמת לר' נחמיה בן מנחם קאלומיטי מקנדיא, מהדורת פ' דורון, ניו יורק 1978. וראו על כך: M. Idel, 'The Kabbalah in Byzantium: Preliminary Remarks', R. Bonfil et al. (eds.), *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Leiden 2012, p. 701
 31 ברוב כתבי היד של 'ספר המשקל' מופיעה בצד הספר חטיבת ה'סודות', וכך כבר בכ" קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Dd.11.22, ממסתגאנם (אלג'יריה) קכ"ד (1364) – ושם בלא כותרת מיוחדת בראש החטיבה. על קטעי 'סודות' אלה ראו: ג' שלום, 'על 'C. Bernheimer, Codices Hebr. Bybliothecae Ambrosianae', קרית ספר, יא (תרצ"ד), עמ' 186; הנ"ל, לבעיית ספר מערכת האלהות (לעיל הערה 7), עמ' 285 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרי קבלה [לעיל הערה 7], עמ' 172–173); ויינהובן, ספר המשקל (שם), עמ' 19–25; הנ"ל, יחסם של שני חיבורים (שם), עמ' 313; ר' משה די ליאון, פירוש המרכבה, מהדורת א' פרבר-גינת, לוס אנג'לס תשנ"ח, עמ' 28 והערה 77; א' בר-אשר, 'קבלה ומנהג: תשובות הגאונים ומדרשות ה"קדמונים" בפולמוס המנהגים ב"זוהר" ובסביבתו הספרותית', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 201–202, הערה 28. בסך הכול נכללו בקובץ זה שנים עשר סודות: 'סוד הציצית', 'סוד התפילין', 'סוד ענין השבת', 'סוד ראש השנה', 'סוד סוכה', 'סוד כפורים', 'סוד הלולב והאתרוג', 'סוד המילה', 'סוד כלאים ושעטנז', 'סוד בשר וחלב', 'סוד ענין יבום וחליצה', 'סוד ויקים ואנשי כוזיבא'.
 32 בראש מופיעה כותרת 'זה שער חלק יסוד דת קיום האמונה על חלק ציצית ותפלין בסודם ותכונתם. סוד ענין שבת ויום טוב. וענין ראש השנה סוכה לולב מילה כלאים חליצה יבום בשר בחלב וויקים גיקטילה' (כ" וטיקן ebr. 283, דף 242). אך השוו תוספת המעתיק בכ"י פריז 800, heb. 800, דף 332: 'עוד להר"ר יוסף ז"ל גיקטילא שעשה שער האורה [!]'! ראו על כך: זוטנברג, קטלוג (לעיל הערה 6), עמ' 135.

יחידות 2, 4 שתוארו לעיל ובצד חיבורים נוספים³³ (ו 42 – 440 + 54 – 42; פ 34 – 332 – 443; ג 1 – 55 – 71; ב 223 – 37; ג 20 – 38; מ 218 – 236; מ 180 – 202).
 6. קובץ קטעים קבליים ובראשם הייחוס לר' יוסף ג'קטילה:³⁵ שלושה פירושים קבליים אנונימיים שנדפסו גם בנספחות לספר 'הנפש החכמה', בול שס"ח;³⁶ קובץ ובו ארבעה מאמרי 'מתניתין' שנדפסו לראשונה בנוסח שונה במקצת בצד 'ספר הוזהר על התורה' בדפוס ראשון, מנטובה שי"ח; דרשה ארוכה (בעברית ובארמית) שחלקה הראשון ידוע מכתבי יד ביונטיים מן המאה החמש עשרה – ומהם נדפסו בדפוס 'וזהר חדש' – ואילו חלקה השני אינו ידוע ממקום אחר³⁷ (ו 265 – 67; פ 25 – 26; ג 1 – 71 – 73; ב 33 – 39; ג 38 – 40; מ 236 – 237; מ 202 – 204).

- 33 ספר הנפש החכמה (לעיל הערה 23), גיליון ו, דף ב ט"א – ט"ד; גיליון ו, דף ג ט"א – ט"ג; גיליון ז, דף ג ט"ד – גיליון ח, דף א ט"ג; גיליון יא, דף ב ט"ד – דף ג ט"ד; גיליון יא, דף ד ט"ד – גיליון יב, דף א ט"ב; גיליון יב, דף א ט"ד – גיליון יד, דף ב ט"ב (נדפס שוב: ספר עמודי הקבלה [לעיל הערה 23], עמ' כו – כט, לט – מב, סה – מז, סט – עא, עב – עג, עד – פ). המביא לדפוס, אבא בומסלא, העיד שעמד לרשותו כתב יד שנכללו בו החיבורים השונים 'מקושרים בכרך אחד'. ראו על כך: ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 15 – 16. וראו גם יחידה 6 להלן.
 34 ראו על כך: ויינהובן, ספר המשקל (שם), עמ' 8 – 9 (במבוא).
 35 ברוב כתבי היד נפתחת יחידה זו במילים 'לר' יוסף ג'קטילה ו'ל כבר כתבתי אותו בספר יורה דעה עד כדפרישית' (כ"י וטיקן 283, ebr., דף 265); כ"י פריז 800, heb., דף 25; 'ומכאן ואילך למאור עולם הר"ר יוסף ג'קטילה אשר חבר כמו כן ספר שערי האורה'.
 36 בצד יתר החיבורים שנמנו לעיל (וראו לעיל הערה 33). שלושת הקטעים הם: (1) 'לכנה בגי' אהיה' אדני' שם רבה בתורה מפני שנתמטעה צריכה חיווק' וכו' (כ"י וטיקן 283, ebr., דף 265 [= ספר הנפש החכמה (לעיל הערה 23), גיליון ט, דף א ט"ב]; קטע זה הועתק בידי ר' יצחק צאלא, תכלאל עם הפירוש עץ חיים: ימות השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' תשיח). (2) 'ענין מה שאמרו ו'ל לא דיין לרשעים שעושין סלע שלי פומבי אלא שמטריחין אותי לצור צורת ממזר' (על פי בבלי, עבודה זרה נד ע"ב; כ"י וטיקן 283, ebr., דף 265 [= ספר הנפש החכמה (שם), גיליון יו, דף ג ט"ג – ט"ד]). המחבר פירש את האגדה בעזרת רעיון דמונולוגי על אומות העולם, שמקורן ב'עשר מדרגות טומאה' ולא ב'שלשלת הקדש' של ספירות 'הקדושה'. בעת הורדת הנשמה בזיווג 'מחליפין אותה לעשר מדרגות טומאה' [...] שמטריחין אותי לצור צורת הממזרים ולעשות צורה טמאה בצורה קדושה'. המחבר האנונימי נקט מינוח קרוב למונחים המאפיינים את בעל ספר 'טעמי המצוות', המיוחס במחקר לר' יוסף משושן הבירה. פירוש דמונולוגי שונה לאגדה זו מצוי (בארמית) בוזהר, ב, דף קי"ג ע"א ('סבא דמשפטים'), ג, דף מד ע"ב. (3) 'ענין ויכלו למה אנו אומרי' אותו שלשה פעמים לבילי שבת מפני שאנו מעדיין על שלשה עולמות עולם העליון עולם האמצעי עולם השפל' (כ"י וטיקן 283, ebr., דף 265 [= ספר הנפש החכמה (שם), גיליון יו, דף ג ט"ד]).
 37 רוב יחידה 6 – בלא ארבעת מאמרי 'מתניתין' – הועתק בשני כתבי יד מן המאה הארבע עשרה – החמש עשרה בסופו של קובץ המחזיק חלק מן החיבורים הרשומים לעיל ביחידות 4 – 5. ראו: כ"י פריז, הספרייה הלאומית 840, heb., דף 173 – 175; כ"י אוקספורד, בודליאנה Ms. Hunt 41 (נויבאואר 1630), דף 134 – 135. וראו על כך בהרחבה להלן ליד הערה 84. בשני כתבי היד הועתקה גם השאלה הקצרה בעניין 'ראייה היתה בת שבע לדוד' שיוחסה לג'קטילה, שנדפסה על יסוד כ"י פריז 840, heb. (וכתבי יד אחרים) בידי מופסיק. ראו: R. Joseph Gikatila, *Le secret du mariage de David et Bethsabée*, ed. Ch. Mopsik, Paris 1994, pp. 41–72; בכ"י פריז 840, heb., דף 175 – 178, הועתק גם חלק מפירוש לאגדות חז"ל על דרך קבלת הספירות; נפתח 'מה שאמרו רז"ל יעקב אבינו לא מת'.

7. קובץ פירוש קבליים לאגדות חז"ל מראשית הקבלה ובו מובאות מ'ספר הבהיר', מדברי ר' עזרא מגרונה ועוד³⁸ (א67–א75; פ226–ב32; ג73–א82; ב39–א48; ג40–א51; מז2237–מז2246; מז2204–א218).
- א7. קטע הנפתח במילים 'מכאן ואילך ראשי פרקים ממעשה מרכבה' (א67–א71; פ226–א30; ג73–א78; ב39–א44; ג40–א46; מז2237–מז2242; מז2204–א212).
- ב7. פירוש לאגדת הארבעה שנכנסו לפרדס³⁹ (א71–ב72; פ30–א31; ג73–א79; ב44–א46; ג48–א48; מז2242–מז2243; מז212–א213).
- ג7. קטע פרשני הנפתח במילים 'ראיתי בדעתי לסדר כאן הדעות שהבריות חלוקות בהם'⁴⁰ (א72–א75; פ31–א32; ג41–א79; ב46–א48; ג48–א51; מז2243–מז2246; מז213–א218).
8. קונטרס שאלות ותשובות על קריאה בחומשים במקום בספר תורה⁴² (א54–א55; פליתא ג182–א283; ב449–א50; ג43–ליתא; מזליתא; מזליתא).
9. ספר 'מסורת הברית' לר' דוד בן אברהם הלבן מקוצי⁴⁴ (א75–א80; פ220–א25; ג283–א290; בליתא; ג52–א59+א60–א60; מזליתא; מזליתא).
38. שלום ראה בדפים אלה 'קומפילציה של כל מיני מאמרים מחוג המקובלים בגירונה'. ראו: שלום, שרידים חדשים (לעיל הערה 10), עמ' 205. לעומת זאת תשבי סבר כי לא מדובר בילקוט אלא ב'חלקים מפירוש עצמאי, שהמחבר שלב בו את דברי ר' עזרא'. ראו: 'תשבי, פירוש האגדות לרבי עזריאל מראשוני המקובלים בגירונה, ירושלים תש"ה, עמ' יט. אברמס תיאר את הדפים האלה כ'מחברת של טכסטים' המכילה כמה חלקים. ראו: ד' אברמס, 'כתובייד חדשים של ספר הסודות', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' נו והערה 19 שם; הנ"ל, ספר הבהיר, מהדורת ד' אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ד, עמ' 70.
39. נדפס מכ"י וטיקן ebr. 283 ביד מ' אידל, 'פירוש על הכניסה לפרדס בראשית הקבלה', מתגיים: במה למחקר, להגות ולתרבות יהודית, 6 (תשנ"ד), עמ' 32–39.
40. שלום הצביע על זיקתו של קטע זה בכ"י מילנו Y 41 Sup (ובכתבי יד נוספים) ל'פירוש האגדות' לר' עזרא. ראו: שלום, על ברנהיימר (לעיל הערה 31), עמ' 190. הוא הדפיס את הקטע מכ"י וטיקן ebr. 283 (בדילוגים). ראו: שלום, שרידים חדשים (לעיל הערה 10), עמ' 213–214. על קטע זה ראו גם: ד' אברמס, 'ספר האורה לר' יעקב הכהן: מהדורה סינופטית על-פי כתבייד שונים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק, תשנ"ג, עמ' 80; הנ"ל, כתובייד חדשים (לעיל הערה 38).
41. המעתיק החסיר עמוד אחד לערך, החל במילים 'ראיתי בדעתי לסדר כאן העדות', והתחיל להעתיק מן המילים 'והוא אחד ומי ישיבנו הכל באמת'.
42. נפתח: 'תשובה שהשיב ה"ר שלמה אדרית ז"ל' (כ"י וטיקן ebr. 283, דף א54). השוו לשו"ת הנדפסים בספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל, ירושלים תשט"ז, עמ' נ-נב.
43. חסר בסופו.
44. נדפס מכ"י אוקספורד Opp. Add. Qu. 4 (נויבאואר 1565) בתוספת השלמות מכ"י וטיקן ebr. 283 ביד ג' שלום, 'ספר מסורת הברית לר' דוד בן ר' אברהם הלבן בן ר' יהודה הרב מקוצי', קבץ על יד, א[יא] (תרצ"ד), עמ' כז-מב.
45. בחתימה: 'עד כאן מספר שהועתק מספר שהועתק מכתיבת יד המחבר ז"ל ה"ר יהודה' (דף א25).

יחידה 3: 'מדרשו של ר' שמעון'

ביחידה השלישית באגד החיבורים בכתבי היד, שהועתקו בה כאמור חיבורים אנונימיים קצרים על מעשי מרכבה וטעמי איסור הכלאיים, שולבו כמה וכמה עניינים שמקורם במאמרים 'זוהריים', ושהמחבר האנונימי ייחסם ל'מדרשו של ר' שמעון'. בשניים מן המקרים אף ציין המחבר את שם הפרשה ב'מדרש' שממנו העתיק.

1. בקטע על 'מעשה מרכבה' הביא המחבר האנונימי מסורת אנגלולוגית ארוכה שבה הותאמו ארבעת מלאכי המרכבה לרוחות העולם לפי דברי המדרש ב'במדבר רבה' – מיכאל בדרום, אוריאל בצפון, גבריאל במזרח ורפאל במערב.⁴⁶ המחבר עימת מסורת זו עם מאמר 'זוהרי' שבו מופיע כדבריו סדר אחר, וכתב: 'ודעת אור ישראל ר' שמעון בן יוחאי⁴⁷ בפרשת בהעלותך כי מחנה מיכאל למזרח ומחנה אוריאל לדרום ומחנה גבריאל לצפון ומחנה רפאל למערב'.⁴⁸ קרוב לוודאי שהמאמר שאליו נתכוון הוא הדרשה הארמית שנדפסה ב'זוהר' לפרשת בהעלותך (ג, דף קנד ע"א – קנה ע"א), ושבה נפרטו בהרחבה מחנות הדגלים והמלאכים בסדר זה ('דגלא קדמאה משריא מזיינא אריה מיכאל [...] מזרח' / 'דגלא תניינא משרייא מזיינא נשר אוריאל דרום' / 'דגלא תליתאה שור גבריאל צפון' / 'דגלא רביעאה אדם רפאל מערב'). לעומת המסורת הראשונה, שהובאה מבמדבר רבה בכתביהם של מקובלי גרונה,⁴⁹ הרי מאמר 'הזוהר' לפרשת בהעלותך נשען על שיטה אנגלולוגית אחרת,⁵⁰ המוכרת גם מכתבים אנונימיים שיוחסו במחקר לר' משה די ליאון.⁵¹

- 46 במדבר רבה ב, י; המחבר הביא מן המדרש כמה לשונות כהווייתן.
- 47 ההדגשה במקור. לשימוש בכינוי זהה בספר 'שושן סודות' לר' משה מקייב ראו: הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 145–146, הערה 19.
- 48 כ"י וטיקן 283, ebr., דף 264.
- 49 ראו בייחוד: ר' עזרא מגרונה, פירוש לשיר השירים (כתבי רבינו משה בן נחמן, ב, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג–תשכ"ד, עמ' תפס–תצ); תשבי, פירוש האגדות (לעיל הערה 38), עמ' 72–73; פירוש התורה לרבינו משה בן נחמן (רמב"ן), ב, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט–תש"ך, עמ' רא–רב (על במ' ב 2).
- 50 קרוב לוודאי שמסורת זו נוסדה על דברי ר' ברוך תוגרמי. ראו בנספח לספר 'מפתחות הקבלה' לר' ברוך תוגרמי, כ"י פריז, הספרייה הלאומית 770, heb., דף 7א–8א. מסורת זו נעתקה אצל ר' יצחק דמן עכו, ספר מאירת עינים, מהדורת ע' גולדרייך, ירושלים תשמ"ד, עמ' קפ–קפו. ראו על כך: א' גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחי בן אשר, ירושלים תש"ל, עמ' 55–57; י' וינשטוק, פירוש ספר יצירה 'אלמוני' מיסודו של רבי אברהם אבולעפאי, ירושלים תשמ"ד, עמ' נא–נג; מ' אידל, 'עולם המלאכים בדמות אדם', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 61, הערה 264; ח' פדיה, 'אחוזים בדבור: לבירורו של הדפוס הנבואי מתפעל אצל ראשוני המקובלים', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 624–625.
- 51 בחיבור של די ליאון שנתגלה לאחרונה נמצא ביאור ארוך למדרש הדגלים מבמדבר רבה שדי ליאון התפלמס עמו. ראו: א' בראשר, "'ספר הנעלם", קטעים חדשים מספר "אור זרוע" ובירורים בחיבוריו המוקדמים של ר' משה די ליאון: עיון ומהדורות מדעיות, תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 302–304; מסורת אנגלולוגית זו הופיעה עוד קודם לכן בחיבור אנונימי אחר הקשור ביצירתו של די ליאון. ראו: כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb.

2. לצורך יישוב הסתירה בין שתי המסורות האנגלולוגיות נזקק המחבר האנונימי לעניין אחר מדברי 'ר' שמעון' וכתב: 'ואיפשר כי לכלול המדות זו בזו כמו שאמ' הוא במקום אחר בפרש' וארא "הוא אהרן ומשה הוא משה ואהרן"⁵² כללא ימצא במזרח ומזרח בימיניה [...]. ויש דעות חלוקות בדבר והב' ה' יורנו להלך בדרכיו ולא נטה ימין ושמאל אמן.⁵³ גם עתה עניין זה מצוי לפנינו בדרשות הנדפסות ב'זוהר' לפרשת וארא (ב, דף כז ע"א), ושם נדרש פסוק זה על היכללות הספירות חסד ותפארת זו בזו, והמחבר ביקש ליישם את העיקרון הזה כדי לקיים אהדדי את המסורות הקבליות השונות שעמדו לפניו.⁵⁴

3. בקטע על טעמי הכלאים הביא המחבר האנונימי כמה לשונות קצרות המצויות במאמרי 'זוהר', ובמקרה אחד אף הזכיר את המקור בכינוי וכתב: 'ומצינו במדרשו של ר' שמעון שלכך נקרא כלאים לשון בית הכלא שמונע אותם וכאלו נותנן לבית הכלא'.⁵⁵ מקור הדברים במאמר שנדפס ב'זוהר' בלשון זו: "כלאים"⁵⁶ מהו כלאים? כמאן דיהיב אחרא בבי מטרא כד"א "אל בית הכלא"⁵⁷ בגין דלא למעבד מיד' (ג, דף פו ע"ב). למעשה גם המשפט הבא (על הכלאים) בנוסח 'הזוהר' הנדפס, 'מניעותא דמנע לכל אינון חילין מעבידתא דלחון', עובד בתרגום עברי בידי המחבר האנונימי, והוא כתב: 'ומעלה הכותב על הלובש אותם יחדי כאלו מסיר שולטני המלך ומונע אותם מפעולתם'.⁵⁸ לבסוף בהמשך הקטע הביא המחבר מובאה ארמית נוספת: 'כדאמרי' מאי תכלת תכלית דכולא', בדיוק כפי שנדפס ב'זוהר' (ג, דף קעה ע"ב).⁵⁹

לאור שלוש הדוגמאות שלפנינו יש לצרף את הקטעים האנונימיים ביחידה זו לקבוצה של מקורות קדומים מן המאה הארבע עשרה שמחבריהם ציטטו או עיבדו חומר 'זוהרי' שעמד לפניהם

817, דף 887–888. והשוו: כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 47, Cod. hebr., דף 365–366. ראו גם: י' תשבי, 'שו"ת לר"מ די לאיון בעניני קבלה', קבץ על יד, ה [טו] (תשי"א), עמ' טו.

52 שמ' ו 26–27 (בדילוג).

53 כ"י וטיקן 283, ebr., דף 64. בהמשך דבריו הביא המחבר מסורת אנגלולוגית שלישית: 'מתנה גבריאל עומד לצד חיה העומדת מצד מזרח. מתנה מיכאל עומד לצד חיה העומדת לצד דרום. מתנה אוריאל עומד לצד חיה העומדת לצד מערב וזהו דעת שלישית שכתבתי לעיל' (שם).

54 פתרון פרשני דומה – היכללות ספירות נגדיות זו בזו – אומץ בידי ר' יוסף אנג'לט בפירושו הארוך לספר בראשית, קופת הרוכלין (נשלם בשנת ע"א [1311]), כ"י אוקספורד 228, Opp., דף 39. גם הוא עימת דעה אחת על מעמד דגלי המחנות והתאמתם לחיות המרכבה עם מסורת שציטט מתוך 'מדרשו של ר' שמעון ע"ה'. לזיהוי המקור האפשרי בדרשת הזוהר, ב, דף פ ע"ב, ראו: הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 66, הערה 87.

55 כ"י וטיקן 283, ebr., דף 65א.

56 ו' יס 19.

57 יר' לו 18.

58 כ"י וטיקן 283, ebr., דף 65א.

59 והשוו גם לשונו: 'ולכך נקרא הפשתים בד לרמוז כי כשאדם אוחזו בייחוד גמורה ואינו מפרידו הוא נעשה לו סניגור ועונותיו מתכפרין', שעשויה לשקף את דרשת 'הזוהר' 'ועל דא לא כתיב "מדו פשתים" אלא "בד" (ו' 1 ו 3) – יחידה [...] ובג"כ בעי לאתחזאה בהו בלחודייהו [...] בגין דיתכפר ליה לב"נ כל אינון חובין' (ג, דף פז ע"א).

והתייחסו אליו לא בשמו המאוחר 'ספר הזוהר' אלא מתוך שיוכו למדרשו של ר' שמעון בן יוחאי.⁶⁰ כאמור קטעים אלה מתועדים לראשונה בכתבי יד משנות השמונים של המאה הארבע עשרה בירושלים, ולפי שעה אין בידינו מידע נוסף כדי לקבוע ביתר דיוק את מקומו ואת זמן פעילותו של מחברם.⁶¹ ואולם ברי שמחבר זה כבר אחז בילקוט של מדרשים 'זוהריים', שאף חולק לפרשיות השבוע, ושני מראי המקום שציין בדבריו מתאימים אף לחלוקה המוכרת עד היום מכתבי יד מאוחרים יותר וכן מן הדפוסים הראשונים של ספר 'הזוהר' במאה השש עשרה ואילך.⁶²

יחידה 6: קובץ קדום של מאמרים 'זוהריים'

לעומת הצינונים ל'מדרש ר' שמעון' והתרגומים והציטוטים הקצרים ממנו ביחידה השלישית בקבוצת כתבי היד, הרי ביחידה השישית הועתקו קטעים ארוכים ושלמים של חומר 'זוהרי', רובו בארמית, אך הפעם בלא ייחוסם לשמו של חיבור או ספר. רוב החומר המצוי כאן – פרט לאגד דרשות קצר שלא נודע עד היום – מפוזר במקומות שונים בצדי 'הזוהר' העיקרי בדפוס ספר 'הזוהר' מן המחצית השנייה של המאה השש עשרה ואילך. המאמר הארמי הראשון הוכתר בכותרת 'מתני[תי]ן] לויצא יעקב', ועמו הועתקו עוד שלושה קטעים קצרים, שכולם מוכרים, בנוסח ארוך במקצת, ממאמרי ה'תוספתא' שנדפסו – ממהדורת מנטובה שי"ח ואילך – בצדי 'הזוהר' העיקרי לפרשת ויצא:⁶³

1. 'בני עלמא רחימי עלאה [...] ועל דא אלהים באו גוים נחלתין[!]'⁶⁴ (= זוהר, א, דף קמז ע"א–ע"ב).

- 60 ככל הנראה השימוש בשם 'מדרש ר' שמעון בן יוחאי' ככינוי לחומר 'זוהרי' מופיע לראשונה בתחילת המאה הארבע עשרה בכתבי ר' יוסף אנג'לט. ראו: הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 66; לשימוש מוקדם יותר בשם זה ככינוי למקורות אחרים ראו: שם, עמ' 47–48.
- 61 כפי שצוין לעיל בהערה 54, בעיסוק של ליקוטים אלה בטקסטים 'זוהריים' ניכרת קרבה מעניינת לכתביו של יוסף אנג'לט. אופי הליקוטים מתוך חומר 'זוהרי' בטקסטים הקצרים שלפנינו קרוב לסגנון הכתיבה של קטעי הביאור הקצרים הפזורים בקובץ האנונימי 'שערים לזקן אלמוני בעל סודות', שתוארך בעבר לראשית המאה הארבע עשרה. ראו: G. Scholem, 'Kabbalah', *Encyclopaedia Judaica*², XI, p. 610; וראו גם: מ' אידל, גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי, ירושלים תשנ"ו 1996, עמ' 121. על חיבור זה ראו: E. R. Wolfson, 'The Anonymous Chapters of the Elderly Master of Secrets: New Evidence for the Early Activity of the Zoharic Circle', *Kabbalah*, 19 (2009), pp. 143–278. הציג להקדים הרבה את זמן החיבור, לשנות השבעים של המאה השלוש עשרה.
- 62 לדיון מקיף בתולדות גיבושו של ספר 'הזוהר' מן הדפוסים הראשונים במאה השש עשרה ואילך ראו: אברמס, כתבי יד קבליים (לעיל הערה 2), עמ' 232–265.
- 63 על מאמרי ה'מתניתינ' וה'תוספתא' בספר 'הזוהר' ראו: א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, תל אביב תשל"ו, עמ' 163–214.
- 64 כ"י וטיקן 283, ebr., דף 283ב.

2. 'וירא והנה באר בשדה ר' אלעזר פתח כתי' שמעו אלי רודפי צדק אינון דתבעי רזא דהימנותא [...] הוא ארון הברית אדון כל הארץ'⁶⁵ (= זוהר, דף קנא ע"ב – קנב ע"א).
3. 'ויקח לו יעקב מקל לבנה לח קטורא דקטורא [...] דאחד לכל סטרינ'⁶⁶ (= זוהר, דף קסא ע"ב – קסב ע"א; נפתח: 'קטורא דקטורא' וכו', וכולל יותר משיש בכתבי היד שלפנינו⁶⁷).
4. 'מקל לבנה לח ולוז וערמון תיקון [!] דריעין דאחידין בה אילין [...] נפשי ישובב ינחני במעגלי צדק למען שמו'⁶⁸ (= זוהר, דף קסב ע"א⁶⁹).

לאחר ארבעת הקטעים האלה הועתק בכתבי היד קטע חמישי, שכותרתו 'ובענין חליצה ויבום', והוא יידון בהרחבה להלן. כתבי היד המשמרים את הקובץ ובו חמשת הקטעים הללו – ושנעתקו כאמור בירושלים כמה פעמים בשנות השמונים והתשעים של המאה הארבע עשרה – הם התעודות המתוארכות הקדומות ביותר שנמצאה בהן עד כה אסופה של חומר 'זוהרי' שהועתק מחוץ לספרד.⁷⁰ בסעיף הבא אדון בקטע החמישי – והארוך מכולם – אשר כפי שיתברר להלן, רק חלק ממנו הגיע, ובזמן מאוחר, אל מכבש הדפוס, בכרכי התוספות לספר 'הזוהר', וחלקו האחר לא נודע עד היום.

דרשות 'זוהריות' לא ידועות על הייבום והחליצה

כנזכר לעיל, קבוצת כתבי היד מירושלים מן המאה הארבע עשרה כוללת בין השאר כמה מן העותקים הקדומים ביותר של ספר 'הנפש החכמה' (הוא 'ספר המשקל') לר' משה בן שם טוב די ליאון, שנחתם בשנת נ' (1290) (יחידה 4), וכן את חטיבת ה'סודות' הנספחת לספר זה ברוב עדי הנוסח (יחידה 5). כאמור בכתבי היד שלפנינו נוסף לקטעים האלה הייחוס השגוי ל'גיקטילה',⁷¹ אך בעלותו של משה די ליאון על סודות אלה מתבררת ללא ספק מתוכנם, מלשונם, מן ההקבלות המילוליות לכתביו האחרים ובייחוד מהפניותיו לכתביו המזוהים בשמו.⁷² למשל בפתח אחד

65 שם, דף 66א.

66 שם, דף 65ב.

67 לקטע זה עיינו: גוטליב, מחקרים (לעיל הערה 63), עמ' 178–179, 207–208.

68 כ"י וטיקן 283, ebr. דף 65ב.

69 בדפוס 'הזוהר' קטע זה לא הובחן מקודמו ואולם בכתבי היד שלפנינו הוא ניצב כיחידה בפני עצמה.

70 וראו להלן הערה 164.

71 בכ"י מוסקווה, גינצבורג 606, דף 55א, ובכ"י וטיקן 283, ebr. דף 40א נשתרבה התיבה 'גיקטילה' בסוף רשימת ה'סודות' שבפתיחה. ראו בעניין זה: ויינהובן ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 20 (בהקדמה). בכ"י פריז 800, heb. דף 32ב, הגדיל המעתיק לעשות והוסיף את המשפט 'עוד להר"ר יוסף ז"ל גיקטילה שעשה שערי האורה'.

72 וראו המחקרים הנוכריים לעיל הערה 31. כפי שהראיתי במקום אחר, קובץ ה'סודות' הזה נתחבר סביב שנת נ"ג (1293), דהיינו כמה שנים לאחר שנחתם ספר 'הנפש החכמה', שאליו הם נספחו. ראו: א' בר-אשר, "סמאל ונקבתו": פירוש קהלת האבוד לר' משה די ליאון, תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 558, 564.

הקטעים ('סוד יבום וחליצה') ציין המחבר: 'וכבר רמזתי בספר טעמי המצות [...] ספר הרמון',⁷³ ובאמת כל העניין שהביא בסמוך מצוי לפנינו בהקבלות מילוליות ברורות בספרו הנושא שם זה.⁷⁴ בצד אזכור זה של 'ספר הרמון' העיד די ליאון עדות נדירה ביותר, שבה תיאר את תפוצתו של סוד קבלי על מצוות הייבום: 'ואע"פ שמימים מועטין נתפשט מענין הסוד הזה בארץ עדין הקושיה במקומה עומדת'.⁷⁵ כפי שהוצע בעבר, ייתכן שבתיאור ייחודי זה רמז די ליאון למדרשי 'זהר' על סתרי מצוות הייבום שנפוצו זה כבר, ושהוא דן בהם גם בחיבורים קודמים שכתב.⁷⁶ בשניים מחיבוריו, שנחתמו בשנים מ"ו–מ"ז (1286–1287) בעיר גוודלחרה, הוא הקדיש דיונים ארוכים לביאור טעמי הייבום והחליצה, וכדרכו במקומות רבים ייחס את הדברים למסורת קדומה ש'קבלו הקדמונים המיוחדים בדורותם', ושממנה כביכול ציטט.⁷⁷ והנה בבדיקת אוסף החומר הקבלי בכתבי היד שהועתקו בירושלים בסוף המאה הארבע עשרה נמצא כי הדרשה האנונימית הארוכה שבראשה מופיעה הכותרת 'ובענין חליצה ויבום' מתאימה בתוכנה ובלשוניתה להיות המקור הקדמון שאליו כביכול התייחס די ליאון בדיוניו בטעמי הייבום. כפי שיתברר בהרחבה להלן, דרשה זו – הרצופה מאמרים עבריים וארמיים שיוחסו לתנאים ולאמוראים – כוללת מראש ועד סוף את כל המרכיבים הייחודיים לדיוניו של די ליאון בסתרי הייבום והחליצה. בצורה כללית יותר, תעודה קדומה זו משמרת עדות מיוחדת במינה לזיקה בין היווצרותם של מאמרים 'זהריים' שיוחסו לקדמונים ובין חידושיהם של ר' משה די ליאון בקבלת הספירות התאוסופית.

נוסחי הדרשה 'ובענין חליצה ויבום'

בצד הנוסח הירושלמי של הדרשה הארמית-העברית 'ובענין חליצה ויבום' – המתועד כאמור בשבעה כתבי יד לפחות, שיידון ויידפס כאן לראשונה – מצויה דרשה זו בשני ענפי נוסח נוספים, המשמרים שתי גרסאות יותר קצרות: נוסח ביוזנטי ונוסח מזרחי. חלקה הראשון של

73 ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 136.

74 E. R. Wolfson, *The Book of the Pomegranate: Moses De León's Sefer Ha-Rimmon*, Atlanta 1988, pp. 240–254.

75 ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 137.

76 ראו: G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*³, New York 1954, p. 201; בר-אשר, סמאל ונקבתו (לעיל הערה 72), עמ' 542.

77 וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 246; ג' שלום, 'שני קונטרסים לר' משה די ליאון: שריד מס' שושן עדות', קבץ על יד, ח [יח] (תשל"ו), עמ' 353. הקטע מספר 'הרמון' הועתק גם בספר 'מראות הצובאות'. ראו: D. C. Matt, *The Book of Mirrors: Sefer Mar'ot ha-Zove'ot by R. David ben Yehudah*, Chico 1982, p. 152. *he-Hasid*, עמ' 542–543, הערה 16. לאפשרות שבעל ספר 'טעמי המצוות' – המיוחס במחקר לר' יוסף משושן הבירה – הכיר את דברי די ליאון ראו להלן הערה 102.

הדרשה נשתמר – בנוסח שונה במקצת – בשני כתבי יד ביוזנטיים מן המאה החמש עשרה, ושם בתוך קטעי ליקוטים ותוספות שנספחו על קובץ דרשות 'זוהרות' בארמית לפרשיות ויקרא וצו: כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 206, שהועתק קרוב לשנת 1400, דף 3329–3330א; כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 779, דף 232א–ב.⁷⁸ קרוב לוודאי שנוסח כתבי היד הביזנטיים הוא ששימש את מהדירי כרך ההגהות והתוספות לספר 'הזוהר' בסלוניקי שנ"ו (1597), אשר הדפיס את חלקה הראשון של הדרשה עם קטעים נוספים, שסווגו כולם כהשלמות לדרשות 'הזוהר' לפרשת כי תצא.⁷⁹ כשישים שנה מאוחר יותר, בכרך 'זוהר חדש' שנדפס בוונציה בשנת ת"ח

78 כ"י וטיקן ebr. 206 כתוב בכתובה ביוזנטית בינונית. לתיארוך כתב היד ראו: ריצ'לר, קטלוג וטיקן (לעיל הערה 9), עמ' 145. כ"י פריז heb. 779, שהוא מן המחצית השנייה של המאה החמש עשרה, הוא הכרך השני מבין שניים השמורים בספרייה הלאומית בפריז. לתיאור מפורט של הכרך הראשון – ובו 'תיקוני הזוהר' – ראו: G. Séd-Rajna, 'Manuscripts du *Tiqqūney ha-Zōhar*', *Revue des Études Juives*, 129 (1970), pp. 161–178; וראו גם: תשבי, משנת הזוהר (לעיל הערה 2), א, עמ' 111. שני כתבי היד הנזכרים נמנו עם המסירות הקדומות ביותר של 'הזוהר' בביוזנטיון וצוינו על ידי בית-אריה בתוך: י"מ תא-שמע, 'רבי יוסף קארו בין אשכנז לספרד' – לחקר התפשטות ספר הזוהר, תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 169–170 (נדפס שוב: הנ"ל, הגגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר: נוסח מורחב, תל אביב 2001, עמ' 103–104). כתב יד שלישי הנזכר שם (כתב-יד פרטי; כיום כ"י טורונטו, אוניברסיטת טורונטו, אוסף פרידברג 015–5) – והמחזיק חומר מקביל לשני כתבי היד האחרים – אינו כולל את קטעי הדרשות הנדונים כאן. לתיאור תוכנו של כ"י טורונטו ראו: א' אלקיים, 'הזוהר הקדוש של שבתי צבי', קבלה, ג (תשנ"ח), עמ' 345–350. לחלק מן החומר המקביל בשלושת כתבי היד ראו: ר' מרוז, 'מרכבת יחזקאל – פירוש זוהרי בלתי ידוע', תעודה, טז–יז (תשס"א), עמ' 598 הערה 1; הנ"ל, ר' יוסף אנג'לט (לעיל הערה 4), עמ' 313–314; וכן עיינו בסקירתו של הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 104–107. אגד הדרשות 'הזוהרות' לפרשיות ויקרא וצו בכ"י וטיקן ebr. 206 ובכ"י פריז heb. 779 כלול – בצד חומר אחר – בספר 'הזוהר' הנדפס לפרשיות אלה. קטעי הליקוטים – ובהם הדרשה הנדונה כאן – הועתקו ברצף אחד מיד לאחר מילות הסיום לדרשת 'הזוהר' החותמת בדפוסים את פרשת צו (זוהר, ג, דף לה ע"ב [ממהדורת מנטובה ואילך]). בהקשר זה ראוי להעיר על טעות סופרים מעניינת שאירעה בכתבי היד: הכותרת הפותחת 'פרשת צו' מופיעה בכתבי היד בהבלטה במיקום שגוי – באמצע דרשות לפסוקים מפרשת ויקרא (כ"י וטיקן ebr. 206, דף 307ב; כ"י פריז heb. 779, דף 213א), בעוד שהדרשות לפסוקים מפרשת צו מופיעות רק לאחר דפים רבים (כ"י וטיקן ebr. 286, דף 322א ואילך; כ"י פריז heb. 779, דף 225א ואילך). הטעם לכך הוא ככל הנראה טעות סופר, שבלבל בין המספר הסודר של יחידות בכתב היד המקורי, 'פרשה צ"ו' (פרשה 96), ובין השם 'פרשת צו', שאינו שייך כאן. ראייה נוספת לכך מופיעה בהמשך הדרשות לויקרא, ששם מופיע הציון 'פרשה צ"ח' (כ"י וטיקן ebr. 206, דף 313א; כ"י פריז heb. 779, דף 217ב). לבלבול זהה בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 202, מסיבות שנת 1300, ראו: ד' אברמס, 'כתב היד הקדום ביותר של הזוהר: כתב יד וטיקן ebr. 202 משנת 1300 לערך, הבאה בארמית בשם ר' שמעון בר יוחאי וההעתקות השונות של טקסטים זוהריים שבכתב היד', קבלה, לד (תשע"ו), עמ' 317. לסימון פרשיות 'הזוהר' במספרים ובשמות מיוחדים ראו: מ"צ קדרי, 'כתב-היד הראשון של הזוהר', תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 266, ליד הערה 5 (נדפס שוב: הנ"ל, דקדוק הלשון הארמית של הזוהר, ירושלים 1971, עמ' 161–172). תולדות המספור הסודר של יחידות בכתבי היד של ספר 'הזוהר' נדונות במחקרו של ידידי מר עמיאל ויק העתידי לראות אור בקרוב.

79 רצף הדרשות בענייני הנפש והייבוש (כ"י וטיקן ebr. 206, דף 329א–330ב; כ"י פריז heb. 779, דף 231ב–233א) נדפס בידי המהדירים בסלוניקי לצד קטעים נוספים שהוכתרו בכותרת 'זוהר מפרשת כי תצא'.

(1658), נדפס הקטע שוב – בלוויית תיקוני נוסח – אלא שעתה ייחסוהו המהדירים, ר' יוסף חמיץ ור' משה זכות, דווקא ל'מדרש הנעלם', ייחוס שהמדפיסים דבקו בו עד ימינו.⁸⁰ חלקה השני של הדרשה על הייבום והחליצה שבכתבי היד הירושלמיים, ובו המשך הדרשות לרב' כה 5–10, חסר לחלוטין בנוסח כתבי היד הביזנטיים ובדפוסים שנוסדו עליו, ותחתיו מופיע בהם קטע אחר (מהדורה לקטע השלם תבוא להלן לראשונה בנספח).⁸¹ לבד מן ההפרש בהיקף הקטעים, נמצא הבדל בין לשונותיהן של הדרשות בחלק המקביל: כמה מן המשפטים שהועתקו בעברית בקבוצת כתבי היד הירושלמיים מופיעים דווקא בארמית בנוסח החסר שהועתק בביזנטיון במאה החמש עשרה, ושהודפס כאמור בסוף המאה השש עשרה בסלונקי. הופעתן של נוסחאות מקבילות בעברית ובארמית בשני הנוסחים הללו – הנוסח הירושלמי הארוך שבכתבי היד והנוסח הביזנטי הקצר שנדפס לבסוף ב'זוהר חדש' – עשויה לכאורה להעיד על תרגומן המאוחר של הנוסחאות המקוריות משפה אחת לרעותה. ואולם מאחר שבשני הנוסחים גם יחד משמשות העברית והארמית בערבוביה, לא מן הנמנע שלפנינו עדות לשני נוסחים חלופיים שנוצרו בזמן קדום, ושנבחנו זה מזה גם בהיקף השימוש בלשון הארמית.⁸²

נוסח שלישי ומקוצר של הדרשה נשתמר בשני כתבי יד מזרחיים, אשר ככל הנראה לפחות אחד מהם הופק בארץ ישראל: כ"י פריז, הספרייה הלאומית 840, heb., מן המאה הארבע עשרה או החמש העשרה, דף 174ב–175ב;⁸³ כ"י אוקספורד, בודליאנה Ms. Hunt 41 (נויבאואר 1630),

ראו: זוהר ומדרש הנעלם ותיקונים וליקוטי קצת פסוקים וקצת מסתרי תורה ומתניתין ראה זה חדש אשר לא היה כבר לעולמי, סלונקי שנ"ז, דף קז ע"א–קח ע"א. לתולדות הדפסת כרך זה בידי ר' נפתלי ב"ר יוסף אשכנזי על יסוד כתבי יד מאוסף ר' יהודה גדליא ראו: י' הקר, 'לתולדות לימוד הקבלה ותפוצתה בשאלונקי במאה הט"ו', ר' אליאור ופ' שפר (עורכים), על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית: ספר היובל לכבודו של יוסף דן במלאת לו שבעים שנה, טיבינגן 2005, עמ' 169. וכן עיינו: אברמס, כתבי יד קבליים (לעיל הערה 2), עמ' 244–245. בהדפסה זו עדיין אין הכותר 'זוהר חדש', והוא נוסף לראשונה בהדפסה השנייה של מהדורה זו, בקרוב שס"ג.

80 זוהר חדש ומדרש נעלם שיר השירים ומדרש רות שניתוסף וקצת איכה ותיקונים מוגה מהתנא האלהי רבי שמעון בר יוחאי זלה"ה, ונציה ת"ח, דף צג ט"ג–צד ט"ג.

81 קטע ההמשך, 'אמר רבי יוחנן צריך אדם לבטוח בקונו' וכו', מופיע בדפוס סלונקי שנ"ז, דף קז ע"ב, בלא כל הבחנה מן הדרשה שלפניו. לעומת זאת במהדורות ונציה ת"ח, דף צד ט"ג, הוסיפו המדפיסים הבחנה כזאת. השוו: כ"י פריז 779, heb., דף 232ב, שו' 16 (ושם: 'א"ר יצחק [!] צריך אדם לבטוח בקונו'), שבו הניח הסופר רווח מובחן לפני הדרשה. בכ"י וטיקן 206, ebr., דף 330א, שו' 12, הדרשה נפתחת בשורה חדשה, אך בלא הבחנה ברורה בראשה.

82 ראו עוד להלן הערה 112.

83 בכתב היד כמה חיבורים בכתובות ספרדיות שונות (בדף הכריכה האחרון נוסף דף מאוחר בכתובה ביונסית [דף 179א–ב]). בדיקתו הקודיקולוגית העלתה שכתב היד הופק במזרח – ככל הנראה במערב המזרח – ואפשר שהכתיבה המערבית מעידה שנכתב בירושלים. אני מודה לפרופ' מלאכי בית-אריה, שמסר לי בטובו ניתוח מפורט של הנתונים הקודיקולוגיים של כתב היד. לתיאור חלקי של כתב היד ראו: זוטנברג, קטלוג (לעיל הערה 6), עמ' 143–144. תיאור מעודכן יותר מצוי בצדי סריקת כ"י פריז 840 heb. בספרייה הדיגיטלית של הספרייה הלאומית של צרפת.

מן המאה החמש עשרה, דף 134ב–135ב.⁸⁴ כנזכר לעיל, בשני כתבי היד הועתקה הדרשה בסופו של אוסף מקורות משותף שבראשו 'ספר בדי הארון ומגדל חננאל' לר' שם טוב בן אברהם ׳ גאון, חיבור שנחתם בצפת בשנת פ"ה (1325).⁸⁵ הדרשה 'בענין חליצה ויבום' מצויה בשני כתבי היד האלה בנוסח מקוצר בהשוואה לנוסח הירושלמי, ובסופו של אוסף הכולל חומר המצוי גם בשלוש מן היחידות באגד החיבורים בכתבי היד הירושלמיים שתוארו לעיל (יחידות 4–6).⁸⁶ עם זאת בדיקת חסרות ויתרות וחילופי נוסח העלתה שהנוסח המזרחי המקוצר והנוסח הירושלמי הארוך תלויים לא זה בזה אלא במקור אחר, קדום יותר, שלא נשתמר. למעשה כ"י פריז heb. 840 של הנוסח המזרחי ניצב כעדות נפרדת לגלגוליהם של החיבורים באגד שתואר לעיל, ואם אכן הועתק כבר במאה הארבע עשרה בארץ ישראל או במקום אחר במזרח, הרי לפנינו עדות קדומה נוספת לתפוצתה של הדרשה ה'זוהרית' בצד חומר מהקבלה בקסטייליה ובו בין היתר כתבי משה די ליאון.

ניתוח הדרשה 'ובענין חליצה ויבום'

הדיונים הארוכים בטעמי הייבום בכתבי די ליאון כוללים כאמור ציונים מיוחדים לדבריהם ולמדרשותיהם של 'חכמים' שאין למצאם בשום מקום ברחבי ספרות המשנה, התלמוד והמדרש. דוגמה בולטת לציון כזה מופיעה ב'סוד יבום וחליצה' הנספח לספר 'הנפש החכמה', קטע שנזכר לעיל. בקטע זה חוזר די ליאון על דעתו שהתייחדות היבם והיבמה מחייבת כוונה ומחשבה של שניהם בשעת זיווגם כדי 'להמשיך רוח המת',⁸⁷ דהיינו למשוך את רוחו של האח הנפטר, דרך רוחו של החי, אל העובר.⁸⁸ הוא כתב שם: 'בענין המחשבה להמשיך רוח המת [...] צריכה על כל פנים להיות כוונת שניהם במת; ודבר זה נשאל לחכמים ושלחו התשובה פסוק זה "פרא למוד מדבר באוות נפשה שאפה רוח",⁸⁹ ועניינו⁹⁰ בתשובה כי היא נכונה גדולה עד מאד לפי הענין אשר רמזנו'.⁹¹ כפי שהעיר לאחרונה וולסקי, שאלה דומה ש'נשאלה לחכמים' ובצדה תשובה מן הפסוק 'פרא למוד מדבר' (יר' ב 24) מצויות בחלק הראשון של הדרשה האנונימית 'בענין חליצה ויבום' – קטע שנשתמר כאמור בכל ענפי המסירה (וגם נדפס):⁹²

84 ראו: A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886, p. 568. כתב היד נכתב בכתביה מזרחית.

85 ראו לעיל הערה 4.

86 ראו לעיל הערה 37.

87 לדעה שבמעשה הייבום נחוצה כוונת היבם וכוונת היבמה ראו: בבלי, יבמות קב ע"ב; שם, כתובות עד ע"א.

88 וראו גם: תשבי, משנת זוהר (לעיל הערה 2), ב, עמ' תרטו–תרסו והערות 71, 77–78.

89 יר' ב 24. 90 אולי צ"ל: ועיינו.

91 כ"י וטיקן ebr. 283, דף 252 (= ויינהובן, ספר המשקל [לעיל הערה 30], עמ' 140). בעיבוד הדברים אצל ר' מנחם רקנאטי (ראו להלן הערה 126) נכתב: 'ודבר זה נשאל לחכמים גדולים והשיבו' וכו'.

92 ראו: N. Wolski, 'Moses de León and *Midrash ha-Ne'elam* - On the Beginnings of the *Zohar*', *Kabbalah*, 34 (2016), pp. 68-71.

ר' יהודה שלח ליה לר' אבא אמ': אתון דקיימיתון קמי מריהון דמתניתין מאי טעמא 'במה יבא עליה'⁹³ 'להקים שם המת',⁹⁴ ולא אשה אחרת? שלח ליה: 'פרא למוד מדבר באות נפשה שאפה רוח' וגו'.⁹⁵

ואיתרגיש ר' יהודה ואמר: ודאי דא היא רזא דחכמתא משמ' 'שאפה רוח'⁹⁶ ממש. ואזלא הא כהא דאמ' ר' יוסי, דכתי' 'ראיתי רשעים קבורים ובאו'⁹⁷ ממש.

א"ר יצחק: ומתפרשא מילה במאי דכתי' 'באות נפשה שאפה רוח'⁹⁸ דמשמע דאפילו ארוסה ואפי' בעולה אתיאן בתועלתא דמלה; ד'היה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו'.⁹⁹ מאי טעמא 'הבכור'¹⁰⁰ ולא השני ולא השלישי? א"ר יהודה: הבכור הראשון על כל פנים של מת הוא ודעתייהו דתרויהון בזיווגא קדמאה הוא במיתא.¹⁰¹

מילות הפסוק בירמיה 'באות נפשה שאפה רוח' נדרשו בקטע הן להדגשת נחיצותה של רוח האלמנה 'ממש' במעשה הייבום,¹⁰² הן לשם דחיית האפשרות של קיום המעשה באישה אחרת, מן הטעם – המיוחס לר' יצחק – שרק היבמה עומדת 'בתועלתא דמלה'. בדיוק ממילות הנימוק האלה נתפרש הפסוק בידי די ליאון, שכאמור אף ייחס כמה פעמים את הדברים לחז"ל: 'הם ז' ל הודיעו ואמרו ורמזו רמזו עליו בסוד אמרו "פרא לימוד מדבר באות נפשה שאפה רוח", ועל כל פנים כי שניהם עומדים בתועלת הדבר'.¹⁰³ יתרה מזאת, במבנה הדרשה שלפנינו הורכבו

93 דב' כה 5.

94 רות ד 5, 10.

95 יר' ב 24 (נוסח המסורה: 'פרה').

96 שם.

97 קה' ח 10.

98 יר' ב 24.

99 דב' כה 6.

100 שם. על פי בבלי, יבמות כד ע"א.

101 כ"י מוסקווה, גינצבורג 606, דף 72א-ב.

102 מדרש דומה לפסוק מירמיה הובא בטעמי הייבום בספר 'טעמי המצוות', שיחוס במחקר לר' יוסף משושן הבירה, בביאור העניין על גלגול הנשמה: 'ולכך כתי' "פרא למוד מדבר באות נפשה שאפה רוח", ר"ל 'באות נפשה' של אשתו שמתאוו לבעל נעוריה [...] "שאפה רוח" של בעלה ממש'. ראו: M. Meier, 'A Critical Edition of the Sefer Ta'amey Ha-Mizwoth Attributed to Isaac ibn Farhi, Section I: Positive Commandments', Ph.D. dissertation, Brandeis University, 1974, Mitzvah 61, p. 4 [p. 253]. על פירושו של בעל ספר 'טעמי המצוות' לייבום ולחליצה ראו גם: ש' רגב, 'טעמי מצות היבום בין פילוסופיה וקבלה', דעת, 28 (תשנ"ב), עמ' 75–79. וכן עיינו בהערותיו של א' אלקיים, 'ארץ-ישראל בכתבי נתן העזתי', א' רביצקי (עורך), 'ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ"ח', עמ' 154–157, הערות 96–103.

103 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 358. שם ובכתביו האחרים של די ליאון נסמכה לעניין זה דרשה לדברי אליהוא 'אם ישים אליו לבו רוחו ונשמתו אליו יאסף' (איוב לד 14) על כוונתו של האח במעשה הייבום. ועיינו: וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 244; וראו גם: שם, עמ' 245, להתנגדותו

גם כל יתר החוליות שנשזרו במהלכו הארוך של די ליאון בתוך רב שיח בין קבוצה של אמוראים: ר' אבא, שזכה לעמוד לפני 'מאריהון דמתניתין' (בעלי המשנה [!]),¹⁰⁴ וששלח את תשובתו באמצעות פסוק, ר' יהודה, השואל, אשר פענח את הרמז הטמון בפסוק, ור' יצחק, שמצא באותו הפסוק עניין נסתר נוסף. גם דרשתו של ר' יוסי, שהביא פסוק אחר כדי ללמוד עניין דומה: "ראיתי רשעים קבורים ובאו"¹⁰⁵ – ממש', נשנתה בכל דיוניו של די ליאון במשיכת רוח המת בייבום ושוב בייחוס מסתורי לחכמים עלומים: 'והנה תוכל לדעת כמה התעוררו על זה אנשי לבב והודיעו הענין על סוד אמרו בקהלת "ובכן ראיתי רשעים קבורים ובאו"'.¹⁰⁶ לבסוף, גם דרשתו החותמת של ר' יהודה למילים 'והיה הבכור אשר תלד' (דב' כה 6): 'מאי טעמא הבכור ולא השני ולא השלישי? א"ר יהודה: הבכור הוא הראשון וכו', מצויה באותה הלשון בכתבי די ליאון: 'לפיכך הבכור והראשון שהכונה תופשת בו יותר כמאמ' והיה הבכור אשר [תלד] יקום על שם אחיו המת. ולא השני והשלישי'.¹⁰⁷ לפי שיטתו הייחודית של ר' משה די ליאון מעשה הייבום

של די ליאון לאפשרות הייבום עם 'אשתו אחרת נכרייה' (= תשבי, שו"ת [לעיל הערה 51], עמ' לד). 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 141. רעיון זה נדרש באריכות בוורה, א, דף קפח ע"ב. וראו גם הערתו של דוד שטיין על ההפרש בין הכתיב 'נפשה' והקרי 'נפשו': וולסקי, די ליאון ומדרש הנעלם (לעיל הערה 92), עמ' 69, הערה 62.

104 לדיון בכינוי 'מארי מתניתין' ב'מדרש הנעלם' עיינו: ד' מט, 'מתניתא דילן: טכניקה של חידוש בספר הוורה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח [ספר הוורה ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית] (תשמ"ט), עמ' 126–134; ש' אסולין, 'מדרש הנעלם לבראשית: בין עברית לארמית', מ' ניהון, ר' מרזו וי' גארב (עורכים), וזאת ליהודה: קובץ מאמרים לכבוד פרופ' יהודה ליבס לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, ירושלים תשע"ב, עמ' 228–229.

105 קד' ח 10.

106 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 358. והשוו: וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 246. 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 138; וולסקי, די ליאון ומדרש הנעלם (לעיל הערה 92), עמ' 70. למסורת דומה ראו: רבנו בחיי בן אשר, ביאור על התורה, ג, מהדורת ח"ד שעוועל, ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' תו–תז; וראו: אידל, פירושים לסוד העיבור (להלן הערה 126), חלק ב, עמ' 7 (ועיינו גם שם, הערה 12 והמסורת הפרשנית לפסוק מקהלת שהועתקה שם מכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 448 [נויבאואר 1947], דף 35ב; כפי שציין אידל, בכתב היד נזכר בתחילת הקטע המונח 'גלגול נשמות', ואולם לעניות דעתי חל כאן שיבוש מן 'גלגל הנשמות', כפי שמוכח ממקבילת הדברים בכ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 806, דף א126–ב. עוד יש לציין שהקטע הקצר שהביא אידל מכ"י אוקספורד Opp. 448 הוסמך לקטע אנונימי שמחברו הוא ר' משה די ליאון, ושמקורו ב'ספר הרמון', ראו לעיל הערה 77). כפי שציין גרץ, דרשה קצרה לקד' ח 10 בויקה אפשרית לגלגול נשמות נמסרה מפי ר' יהודה בן יקר בספר 'כתר שם טוב' לר' שם טוב אבן גאון. ראו: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ה, ורשה תרנ"ו, עמ' 392; וכן: כתר שם טוב, כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 838, דף א35; וראו בעניין זה גם דיונו של אידל, פירושים לסוד העיבור (שם), עמ' 5–8. יש לציין שג' גאון הביא את השמועה בויקה למאמר 'ספר הבהיר': 'מאי דור הולך ודור בא' (קד' ד 1), שכבר בא' (ספר הבהיר [לעיל הערה 38], סעיף 86, עמ' 171). ייתכן ששמועה זו מתייחסת על מסורת דומה המיסדת על קבלת גרונה, ושנשתמרה לפנינו בליקוטים אנונימיים בכ"י פרמה, פלטינה 2704 (דה רוסי 68; ריצ'לר 1202), דף 85ב.

107 'שושן עדות' (שם).

נתפרש כפעולה תאורגית שבה פועלים היבם והיבמה בצוותא ובאמצעים מנטליים לשם המשכת רוחו של הנפטר אל העובר הנוצר בעת הזיווג ביניהם. שיטה זו הלכה נבנתה מתוך שיג ושיח עם דעותיהם של חכמי הקבלה בגרונה, ודי ליאון מיוג בשיטתו את הטעמים התאוסופיים הסתומים שנתן למצווה זו ר' עזרא בן שלמה מגרונה מחד גיסא ואת רמזיו החתומים של ר' משה בן נחמן בפירושו לתורה מאידך גיסא.¹⁰⁸ כפי שיתברר להלן, מיווג שתי הדעות השונות האלה מצוי גם בדרשה המיוחדת שלפנינו.

בדיוניו שילב די ליאון שני עניינים שנכללו בלשון קצרה אחת בפירושו של ר' עזרא לשיר השירים (בחלק על תרי"ג מצוות): 'ולייבם אשת אחיו הוא חסד עם המתים כדי שלא להכרית ולמעט דמותו מן התמונה הכוללת כל התמונות'.¹⁰⁹ ברור כי בעקבות לשונות אלה תיאר די ליאון את המשכת הרוח בייבום כמעשה 'חסד עם המתים'.¹¹⁰ וכפעולה שנועדה למנוע שיהא 'נכרת דמותו מהתמונה הכוללת כל התמונות'.¹¹¹ והנה עיקרון זה בדיוק ניצב באותה הלשון גם בראש הדרשה האנונימית על הייבום שלפנינו, ושוב יוחסו הדברים לר' יצחק: 'דתניא ר' יצחק אמ': הנפטר מן העולם הזה בלא שני נתמעטה דמותו ונכרת מתמונת כל תמונות'.¹¹² בדיונים שונים הנוגעים לזיווג המיני השתמש די ליאון בדימוי היכרות התמונה מתמונת כל התמונות לציון קטיעת זרם הפיריון של הנשמות, שראשיתו במקור מחצבתן האלוהי – המוזהה עם הספירה העליונה, בינה – ושאחריה בספירה האחרונה, מלכות.¹¹³ לפי רעיון זה הייבום נועד

108 שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 353, הערה 183; בר-אשר, סמאל ונקבתו (לעיל הערה 72), עמ' 542–543.

109 כתבי רמב"ן (לעיל הערה 49), ב, עמ' תקלו. 'לשון הרקנאטי' שהעתיק המהדיר בהערותיו אינה אלא עיבוד לדברים שהעתיק ר' מנחם רקנאטי בעילום שם מ'סוד יבום וחליצה' של די ליאון, וראו על כך להלן הערה 126.

110 וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 245 (= תשבי, שו"ת [לעיל הערה 51], עמ' לד).

111 וולפסון, ספר הרמון (שם), עמ' 244 (= תשבי, שו"ת [שם]).

112 דרשה עברית זו היא מן הדרשות שנשתמרו דווקא בארמית בנוסח בכתבי היד הביזנטיים, ושנדפס לראשונה בסלוניקי שנ"ז: 'אתמעט וישתיצי מדמיונא דכליל כל דמיונין'. בנוסח כתבי היד הביזנטיים נקרה ביטוי ייחודי זה בארמית גם כמה שורות קודם לכן ובייחוס לר' יוסי: 'למאי אצטריך דלא לאמעוטי מדמיונא דכליל כל דמיונין'. הביטוי מופיע בשלישית בקטע ההמשך לדרשות על הייבום – שכלל אינו מופיע בכתבי היד הירושלמיים – ושם הוסב על הנשמה (ולא על הדמות): 'ר' שמעון אמ' האי מאן דלא אשאר בתריה גזעין לשרשא, נשמתיה אשתיצי מההוא דמיונא דכליל כל דמיונין, עד דמתגלגלא ואתריקנת ממ[א]נא למאנא' (כ"י וטיקן 206, ebr., דף 3330 = דפוס סלוניקי שנ"ז, דף קח ע"א [בשינויים קלים]). בדומה לאמור לעיל, ייתכן שכתבי היד הביזנטיים וכתבי היד הירושלמיים משמרים שני נוסחים חלופיים של הדרשה – הנבדלים הן בהיקף השימוש בארמית (בצד עברית) הן בחלק השני שנוסף עליה. עם זאת זיקתן של דרשות ההמשך לדב' כה 10–5, שמופיעות רק בכתבי היד הירושלמיים, מובהקת יותר מזיקתן של המימרות על הנשמה המופיעות בכתבי היד הביזנטיים (ובדפוס), וייתכן שנוסח זה האחרון משקף צימוד מלאכותי מאוחר.

113 בעניין זה עיינו: ש' פכטר, 'חטא שאין עליו תשובה: על מחלוקת מפורשת בין רמב"ל לזוהר', ניהוף, מרוז וגארב (לעיל הערה 104), עמ' 160–162. המונח נשנה ברבים מכתביו של די ליאון. ראו: 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 353; וולפסון, ספר הרמון (שם), עמ' 244 (= תשבי, שו"ת

למנוע את אבדן נשמת המת בשל עצירת מקור ההולדה שלו, וזאת לפי תפיסה איזומורפית של היחס בין האדם ל'אדם העליון', שלפיה הפסקת הפריין האנושי – בדרכים שונות – פורעת מניה וביה את ההשפעה הרצופה של רוחות ונשמות בפריין האלוהי המתמיד.¹¹⁴ לפי אחד הדימויים המרכזיים שחידש די ליאון בהקשר זה, נמשל הייבום להשבת אבדה ('ושניהם כאחד אליו יתיחדו והאבדה אשר נאבדת תמצא'),¹¹⁵ דימוי ששולב גם הוא בקטע לא ידוע מן הדרשה האנונימית:

ד"א כי ישבו אחים יחדו.¹¹⁶ א"ר שמלאי אין הקב"ה בא בטרונאי עם בריותיו.¹¹⁷
 ר' יצחק פתח ואמ' באטרוניא-א אתא למ"ד באטרוניא (לא) אתא שנ' לחיות זרע.¹¹⁸ ומ"ד באטרוניא לא אתא שנ' ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש¹¹⁹ ממש להשיב אבדה לבעליה.
 ר' יודה אמ' לבעליו ממש הה"ד וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע¹²⁰ כלומ' לאחר זולתו.
 ר' יצחק בר' יוסי אמ' וידע אונן¹²¹ ידיעה מבוארת ידע מימי אבותיו בזה כי לא לו יהיה הזרע.¹²²

בצרור הדרשות המשוונות שבקטע דלעיל הוצבו זה לעומת זה שני פירושים מנוגדים למעשה הייבום: לפי פירוש אחד, שיוחס לר' שמלאי, נמנה הייבום עם המצוות שבעניינן יפה הכלל 'אין

[לעיל הערה 51], עמ' לד'; 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 138, 142. וכן השוו דברי די ליאון בחיבורו המוקדם – ששמו אינו ידוע – אשר נשתמר בכ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 47, דף 345ב: 'על היות נפשותם נכרתות מאותה התמונה הכולל כל התמונות'. על חיבור זה ראו: G. Scholem, 'Eine unbekannte mystische Schrift des Moses de Leon', *MGWJ*, 71 (1927); J. P. Brown, 'Distilling Depths from Darkness: Forgiveness and Repentance', pp. 121-123 in *Medieval Iberian Jewish Mysticism (12th – 13th Century)*, Ph.D. dissertation, New York University, 2015, pp. 204-210

114 בנושא זה עיינו: ח' פדיה, הרמב"ן: התעלות – זמן מחזורי וסקסט קדוש, תל אביב תשס"ג, עמ' 445–446 ודברי פרבר-גינת הנוכרים שם, הערה 36; מ' הלגר, 'תורת הגלגול בספרי הקבלה של ר' דוד אבן זמרה', פעמים, 43 (תשנ"ן), עמ' 29, הערה 62; א' בר-אשר, 'תפיסות ודימויים של גן עדן בספרות הקבלה במאה השלוש-עשרה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ה, עמ' 165–166.
 115 השוו: 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 358; וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 244 (=תשבי, שו"ת [לעיל הערה 51], עמ' לד); 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 138. במקורות אלה למד די ליאון את העניין מלשון הכתוב 'ילד בן לנעמי' (רות ד 17) כמו ב'מדרש רות הנעלים': "'ילד בן לנעמי" [...]. אשכחת אבדה דאבדת' (זהר חדש, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ג, דף פס ט"ד).

116 דב' כה 5.

117 על פי בבלי, עבודה זרה ג ע"א.

118 בר' ז 3.

119 שם ט 5.

120 שם לח 9.

121 שם.

122 כ"י מוסקווה, גינצבורג 606, דף 73א.

הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו, כלומר במצוות הייבום אין האל נהוג בעריצות או בעלילה עם הבריות, שכן כל טעמה הוא 'לחיות זרע' מן היבם למען אשת אחיו שמת. לעומת זאת לפי הפירוש האחר כרוכה במצוות הייבום דווקא 'טרוניא', מעין תביעה גדולה של האל מן היבם, לטרוח ולפעול להשבת האבדה – היא נפש המת – לבעליה.

מה מקורה של מחלוקת זו, שיוחסה בדרשה הארמית הלא־ידועה לחכמי התלמוד? פתרון לשאלה זו טמון כמדומני במימרה שיוחסה בסופו של קטע זה לר' יצחק בר' יוסי: "וידע אונן" – ידיעה מבוארת ידע מימי אבותיו בזה כי לא לו יהיה הזרע'. אני מבקש להציע שגם כאן הולבשה בלבוש מדרשי מסורת שמקורה בקבלת גרונה, ושמקורם הברור של הדברים בביאורו של רמב"ן על התורה (בר' לח 8): 'ולא אמר הכתוב ויאמר אונן אבל אמר וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע' כי ידיעה ברורה היתה לו בזה שלא יהיה לו הזרע, אבל הענין סוד גדול מסודות התורה בתולדת האדם.¹²³ בביאורו לפסוק זה על דרך האמת האריך רמב"ן בפולמוס עם פירושו של רש"י על אתר, שכתב כי הקמת הזרע לאחיו, שעליה נצטווה אונן, כללה קריאה של הבן הנולד על שם האב שמת.¹²⁴ רמב"ן דרש דווקא את הפועל 'וידע', ללמד שסתרי סוד הייבום היו ידועים היטב לאונן, כשם ש'היו החכמים הקדמונים קודם התורה יודעים כי יש תועלת גדולה ביבום האב'.¹²⁵ רמב"ן אמנם לא גילה בהדיא את תוכנו של 'הסוד הגדול מסודות התורה', אך מפרשי סודותיו ביארוהו בדרך כלל על סוד העיבור של הנשמה ובמשמעות של גלגול נשמות.¹²⁶

123 פירושי התורה לרמב"ן (לעיל הערה 49), א, עמ' ריד-רטו (על בר' לח 8).

124 ראו פירוש רש"י על אתר, לפי בבלי, יבמות כד ע"א; ספרי דברים רפס (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 307).

125 פירושי התורה לרמב"ן (לעיל הערה 49), א, עמ' רטו.

126 ראו בייחוד: ר' מאיר בן שלמה אבוסאולה [מיוחס לו], ביאור לפירוש הרמב"ן ז"ל על התורה, ורשה תרל"ה, דף י ע"א-ע"ב; והשוו דברי ר' שם טוב נ' גאון, בתוך: ר' יהודה קוריאט, ספר מאור ושמש, ליוורנו תקצ"ט, דף לא ע"ב – לב ע"א (ובנוסח מורחב: הנ"ל, 'ספר סודות התורה על דרך הקבלה', כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 790, דף 110-א). על סוד העיבור בתורת גלגול ראו: ג' שלום, 'לחקר תורת הגלגול בקבלה במאה הי"ג', תרביץ, סז (תש"ה), עמ' 135-139 (= הנ"ל, 'שדים רוחות ונשמות' [לעיל הערה 6], עמ' 186-193); הנ"ל, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם י' בן-שלמה, 'ירושלים תשמ"א', עמ' 331-333; הנ"ל, מחקרי קבלה (לעיל הערה 7), עמ' 175-176; מ' אורון, 'קווים לתורת הנפש והגלגול בקבלה במאה הי"ג ובכתבי ר' סודרוס הלוי אבולעפיה', ש' הדר-וילנסקי ומ' אידל (עורכים), מחקרים בהגות יהודית, 'ירושלים תשמ"ט, עמ' 283-289. לדיון מקיף בתולדות היחס בין סוד העיבור לתורת גלגול הנשמות ראו: מ' אידל, 'פירושים לסוד העיבור בקבלות קטלוניה במאה הי"ג ומשמעותם להבנתה של הקבלה בראשיתה ולהתפתחותה' (חלק א), דעת, 72 (תשע"ב), עמ' 5-49; (חלק ב) שם, 73 (תשע"ג), עמ' 5-44. לעומת זאת בכתבי די ליאון – שלא נקט את המונחים עיבור או גלגול – נתקבל באופן מובחן רק חלק מתורת הגלגול, וזאת במידה רבה מפני שאימץ את הפירוש של ר' עזרא מגרונה ונסמך על דברי רמב"ן כנוצר לעיל. ראו בעניין זה: שלום, זרמים (לעיל הערה 76), עמ' 243; י' ליבס, פרקים במילון ספר הזהר, 'ירושלים [תשמ"ג]', עמ' 294-296; ע' ישראלי, פרשנות הסוד וסוד הפרשנות: מגמות מדרשיות והרמנויות ב'סבא דמשפטים' שבזוהר, לוס אנג'לס תשס"ה, עמ' 113-116; בר-אשר, סמאל ונקבתו (לעיל הערה 72), עמ' 543. יצוין כי כבר מקרב מפרשי סודות רמב"ן היה מי ששילב את רעיון הגלגול כפשוטו בצד תפיסתו של די ליאון, וראו בייחוד את דברי ר' יצחק דמן עכו הנזכרים לעיל בהערה 77. ראו גם את הביאור המיוחד לדברי רמב"ן אצל בעל ספר 'שעמי המצוות' (לעיל

מכל מקום בדרשה האנונימית שלפנינו הם הובאו כאמור כחזוק לדעה שהייבום לא נועד לחיות זרע מאחיו של המת, אלא להשיב את הנפש האבודה. בדיוק באותו אופן שולבו דברי רמב"ן בדיוניו הנזכרים של די ליאון, שהביאם בעילום שם בדבריו וכתב: 'וכתיב בו וידע [...] כי לא לו יהיה הזרע – ידיעה ברורה היה לו בענין והוא לא קיבל לעשות חסד עם אחיו';¹²⁷ וכן במקום אחר: 'כי המצוה הזאת היתה בקבלה לאבות הקדמונים וזהו וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע – ידיעה ברורה ידע בענין זה'.¹²⁸ כך אירע אפוא שחידושו הייחודי של רמב"ן בעניין הייבום הובא בעילום שם בשני הגופים הספרותיים: בדיוניו הנרחבים של די ליאון הם שולבו במהלך הרצאת הדברים, ואילו בדרשה הארמית החדשה הם הולבשו באצטלה מדרשית תלמודית ויוחסו לחכם בשם ר' יצחק בר' יוסי.¹²⁹

מסקנות דומות עולות מרצף הדרשות על החליצה בהמשך המאמר ה'זוהר' כפי שנשתמר בקבוצת כתבי היד. דרשות אלה – שנכללו גם בקטע מדפוס 'זוהר חדש' – עוסקות במשמעות ובטעמיה של מצוות החליצה, ובייחוד בהערכתה השלילית לעומת מצוות הייבום ומעלותיה. בהקשר זה ניכרים שוב עקבות דברי רמב"ן, בראש ובראשונה בדרשה המיוחדת "וחלצה נעלו"¹³⁰ – כד"א "חלץ מהם",¹³¹ שמשקף בה שוב נוסח ביאורו לבר' לח 8: 'וקוראים אותו "בית חלוץ הנעל"¹³² כי עתה חלץ מהם'.¹³³ בביאורו של רמב"ן על התורה שולבו דברים אלה אגב הדעה שסירובו של אדם לייבם את אשת אחיו נחשב 'לאכזריות גדולה באח'.¹³⁴ גם דרשה זו נתחבבה על ר' משה די ליאון, והוא שיבץ אותה כמה פעמים בדיוניו בגנות החליצה: 'ומצוה הוא

הערה 102), שאולי הכיר מדרשות 'זוהר' על הייבום ואף את אחד מדיוניו של די ליאון. ר' מנחם רקנאטי, שדן גם הוא בסודות רמב"ן, ביכר בפירושו לסוד הייבום את שיטת די ליאון ב'סוד יבום וחליצה' (הנספח ל'ספר המשקל'), שהביאה כדרכו בעילום שם, ואת השיטה המקבילה שהביא בהרחבה מתוך מאמרי 'מדרש רות הנעלם' על הייבום. עיינו: ר' מנחם רקנאטי, פירוש על התורה, ונציה רפ"ג, פרשת בראשית, דף מח ט"ד – נא ט"ד; וראו: מ' אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 96–97. והשוו: ר' בחיי בן אשר, ביאור על התורה (לעיל הערה 106), ג, עמ' תה–תז.

127 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 355.

128 וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 246. בדיונים אלה אימץ די ליאון את התנגדותו של רמב"ן לרעיון שהובע בפירוש רש"י על אתר (בר' לח 8), שהקמת זרע המת נעשית בקריאת שם היילוד על שם הנפטר. וראו לעיל ליד הערה 125.

129 השוו לעיבוד דברי רמב"ן בספר 'טעמי המצוות', המיוחס לר' יוסף משושן הבירה: 'שבדאי הקדמונים ידיעה ממש היתה להם, דכתיב "ידיע אונן כי לא לו יהיה הזרע", ידיעה ממש היתה לו [...] וכן בועז [...] כל אלו ידיעה ברורה ואמיתית היתה להם כדי להביא נשמתו של אח המת לעולם' (ספר טעמי המצוות [לעיל הערה 102], עמ' 6).

130 דב' כה 9.

131 הו' ה 6.

132 דב' כה 10.

133 פירושי התורה לרמב"ן (לעיל הערה 49), א, עמ' רטו.

134 שם.

לעשות חליצה ולהיות נחלצים ונפרשים לעולם כאמרו "חלץ מהם" ¹³⁵ ועוד. ¹³⁶ לפי תפיסתו הנזכרת בטעמי החליצה, אי רצונו של האח לייבם פוגם בכוונה הנדרשת בעת מעשה הייבום, ולפיכך נאלצת היבמה לחלוץ את מנעלו. ¹³⁷ גם מעשה הרקיקה שלאחר חליצת המנעל תואר בדרשה הארמית כמעשה שיש בו קלון ¹³⁸ וכלימה ליבם: 'עביד ליה קלנא' ¹³⁹ קמי כולא [...] דכתי' "וירקה בפניו" ¹⁴⁰; בלשון דומה כתב די ליאון: 'זענין הרוק שיתבזה לעין כולם [...] כאמרו "וירקה בפניו"'. ¹⁴¹ אפשר שדרשה זו עמדה גם לפני בעל ספר 'טעמי המצוות' האנונימי (ר' יוסף משושן הבריה?), אשר בביאורו לדברי רמב"ן על הייבום כתב: 'זאעפ"כ היה קלון גדול לשלא ייבם אשת אחיו [...] ולפי' כתי' "וירקה בפניו" זהו ממדרש רבותינו ז"ל'. ¹⁴² עיקרו של דבר,

135 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 359.

136 ראו: 'סוד ענין החליצה כענין אמרו חלק מהם בהיותם זויס מלהתחבר לעולם מכאן והלאה' (וולפסון, ספר הרמון [לעיל הערה 74], עמ' 253). ראו גם: 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 145. כפי שהראיתי במקום אחר, ב'סוד יבום וחליצה' נוסף ביאור חדש למעשה החליצה לפי שיטה דמונולוגית שהתפתחה בכתביו המאוחרים של די ליאון. ראו: בריאשר, סמאל ונקבתו (לעיל הערה 72), עמ' 543–547. גם התפתחות מיוחדת זו מתועדת במאמרים שנדפסו ב'הוזהר'. עיינו: זוהר, ג, דף קצד ע"ב; וכן מאמר שנשמט מן 'הוזהר': זוהר, ג, דף שח ע"א (על פי מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תש"ו; התוספת מתייחסת לזוהר, ג, דף רפ ע"ב). ראו בעניין זה: ג' שלום, 'פרקים חדשים מענייני אשמדאי ולילית', תרביץ, יט (תש"ח), עמ' 166–169 (נדפס שוב: הנה"ל, שדים רוחות ונשמות [לעיל הערה 6], עמ' 80–102, ראו: שם, עמ' 90–91).

137 וולפסון, ספר הרמון (שם), עמ' 252–254. בחתימת המאמר שלפנינו בא מאמרו של ר' חזקיה על החליצה 'תא חזי מרצון הנפש לא בא אותו הנפש משלים תשלומו מרצון'. עניין הרצון הודגש גם בלשונו של די ליאון, שביאר שאם היבם 'לא רצה ליבם, מצוה הוא לעשות חליצה ולא יאות ליבם'. ראו: 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 359. וכפי שהעיר המהדיר שם, תפיסה זו מופיעה בנוסח קרוב במאמר 'פיקודין' שנדפס בהשמות 'הוזהר': זוהר, ג, דף שח ע"א (על פי מהדורת מרגליות [שם]; התוספת מתייחסת לזוהר, ג, דף רפ ע"ב). היסוד להדגשת מעלתה של הכוונה במעשה הייבום מצוי במשנה: 'מצות יבום קודמת למצות חליצה בראשונה שהיו מתכונין לשם מצוה' (בכורות א, ז; ועיינו: בבלי, יבמות לט ע"ב; וראו להלן הערה 145), והוא התפרש בידי די ליאון – ובמאמרי 'הוזהר' המקבילים – על ההכרח ב'כוונת שניהם בחד' [...] כדי להמשיך רוח ברוח'. חזרה למשנה ראשונה משתקפת גם במאמרים על הייבום ב'מדרש רות הנעלם'. ראו בייחוד: זוהר חדש, מהדורת מרגליות (לעיל הערה 115), דף פח ט"ד.

138 השו"ד דברי רמב"ם: 'לאן ד'לך הואן בה "וירקה בפניו" (משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ד, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ה, עמ' קנד [סנהדרין ב, ג]), ובתרגום שלמה בן יוסף: 'לפי שזה קלון לו'.

139 לשימוש הלשון 'עביד ליה קלנא' השוו לשון זוהר, ג, דף קטז ע"ב.

140 דב' כה 9.

141 וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 253.

142 ספר טעמי המצוות (לעיל הערה 102), מצווה סב, עמ' 2 [עמ' 259]. בהמשך ביאורו למצוות הייבום הביא המחבר שם את המסורת הזאת: 'על דרך הקבלה שהחלתי דע שאם נפטר אדם לבית עולמו בלא בנים והוא צדיק יש מן המקובלים שאומרים שזהו סוד צדיקים במיתתן הם מולידים' (שם, מצווה סא, עמ' 5). ואולי הכיר המחבר את דברי די ליאון שכמותם מצינו בדרשת 'הוזהר' לפרשת וישב? השוו ב'סוד יבום וחליצה': 'תדע לך כי החסיד השלם המשתדל [בכל כחו] בעבודת בוראו והיה מחזיק בבריתו ולא זכה ומת [...] ועל זה אמ' חכמים ז"ל אשריהם הצדיקים שאע"פ שלא זכו לבנים בחייהם זכו במיתתן' (ויינהובן, ספר המשקל [לעיל הערה 30], עמ' 144–145); וכן: 'תא חזי: זכאה שלים דהוו כל אלין ביה, ואשתלים כדקא יאות, ומית בלא בנין [...] כיון

הן דיוניו של די ליאון הן הדרשה הארמית שלפנינו, הדגישו בצורה ברורה את פחיתותה של מצוות החליצה בהשוואה לייבום, שאינה אלא כורח ו'תועלת למת באותו העולם',¹⁴³ אשר נשמתו צריכה להשתחרר מזיקתה לייבום.¹⁴⁴

ברקע לדעה זו מצויה הכרעתם הפרשנית וההלכתית של ראשוני ספרד – לאור מחלוקת הראשונים בפירוש סוגיית התלמוד – ש'מצות יבום קודמת למצות חליצה'. במשנה צוין שקדימות הייבום לחליצה נהגה 'בראשונה', כשהיו הבריות 'מיתכוונין לשם מצוה', ואילו 'עכשיו, שאין מיתכוונין לשם מצוה, אמרו מצות חליצה קודמת למצות היבום'.¹⁴⁵ בדיון ביחס בין משנה ראשונה למשנה אחרונה בתלמוד הבבלי נוספו דברי האמורא ר' יצחק¹⁴⁶ 'חזרו לומר מצות יבום קודמת למצות חליצה', בלויית דיון בטעם לדבריו, שהראשונים נחלקו בביאורו אליבא דהלכתא.¹⁴⁷ לפי ביאורם של ראשוני ספרד הוכרעה הסוגיה כמשנה ראשונה – שהחזרה¹⁴⁸ – וכך ביאר גם רמב"ן בחידושו על התלמוד תוך פולמוס עם מסורתם הפרשנית של 'הצרפתיים', שביארו שהחליצה קודמת לייבום.¹⁴⁹ על רקע הלכתי זה יש אפוא להבין גם את רמזי רמב"ן על הייבום והחליצה בביאורו על התורה, שעולה מהם בבירור קדימותו של מעשה הייבום למעשה החליצה. יתרה מזאת, מדברי רמב"ן – שהתקבלו לאחר ימיו אצל חכמי קבלה אחרים, ושמשקפים גם במאמר האנונימי הנדון כאן – עולה גם תפיסת עדיפותו של הייבום מבחינה ערכית מן החליצה.¹⁵⁰ כפי שצוין לעיל, רמב"ן מצא רמז לפחיתותו של מעשה החליצה בכינוי 'בית חלוץ הנעל' (דב' כה 10), שניתן במקרא לחולץ. גם בעל המאמר האנונימי שלפנינו דרש מילים אלה, ומעניין

דמית [...] ואתיה אתיבמת [...] אתא ההוא בר נש ואשתלים הכא [...] ודא הוא דתנינן: בנין זמינן אינון לצדיקיא במיתתהון, בחייהון לא זכו ובמיתתהון זכו' (זוהר, א, דף קפז ע"ב). לרשמי השפעתו של ספר 'זוהר' על בעל ספר 'טעמי המצוות' ראו: א' אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות המיוחס לר' יצחק'ן פרחי', קרית ספר, מ (תשכ"ה), עמ' 267.

¹⁴³ 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 359.

¹⁴⁴ בדרשה שלפנינו חליצת המנעל הוטעמה כפעולה המבטאת היפרדות ופרישות, וכך נתפרשה בהמשך המאמר השלת נעליהם של משה ויהושע, שנדרשה על פרישותם המינית (הזמנית) מנשותיהם (לפי בבלי, יבמות סב ע"א), וראו להלן הערה 226. פירוש דומה הביא ר' בחיי בן אשר, ביאור על התורה (לעיל הערה 106), ב, עמ' כה. והשוו דרשות דומות ב'זוהר' על פרישותו של משה מאשתו לשם הזדווגות בשכינה: זוהר, ב, דף רכב ע"א; ג, דף קמח ע"א; דף קפ ע"א.

¹⁴⁵ משנה, בכורות א, ז (המובאה לפי נוסח כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן 50 A, בכורות א, ט).

¹⁴⁶ לפי נוסח אחר: ר' יוחנן.

¹⁴⁷ בבלי, יבמות לט ע"ב.

¹⁴⁸ ראו בייחוד: רי"ף, יבמות יג ע"א; רמב"ם, משנה תורה, הלכות ייבום וחליצה א, ב.

¹⁴⁹ חידושי רמב"ן, יבמות לט ע"ב, ד"ה 'אמר רב' (מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשמ"ו, עמ' קלד–קלה). למסורת הפרשנית של 'הצרפתיים' ראו בייחוד: רש"י, יבמות לט ע"ב, ד"ה 'אמר רב'; תוספות, שם, ד"ה 'אמר רב'.

¹⁵⁰ מעניין להשוות תפיסה זו להצעה שהובאה בשם ר' חסדא בירושלמי, 'יבמות יב, ו (יג ע"א; טור 889) להטעים את ההבדל בין משנה ראשונה למשנה אחרונה באמצעות מחלוקת בהערכת מעשה החליצה – לגנאי או לשבח (בהתאמה).

להשוות את דרשתו לדברי ר' בחיי בן אשר מסרגוסה, אחד הפרשנים הראשונים שביארו את דברי רמב"ן. בעל הדרשה האנונימית שלפנינו כתב: 'ופרסם אותו הכתוב שנעל הדלת לאחיו לבא לזה העולם';¹⁵¹ ואילו ר' בחיי ביאר: 'ולשון "נעלו" כי הוא נועל דלת בפני נפש אחיו המת'¹⁵² – האם הכיר אחד המחברים את דברי זולתו?¹⁵³

העדפת מעשה הייבום על פני החליצה הגיעה לשיאה בדרשה הארמית בסיפור על יבמה שירקה בפני היבם בנוכחותו של ר' שמעון, אך לאחר מכן נמלכה והזדווגה עם היבם ('ההיא איתתא דאתא קמיה דר' שמעון ורמא רוקא וחזו בה ההוא יומא לבתר הכי אמליכו ואידווגו דא עם דא').¹⁵⁴ מעשה משונה זה נועד להציב מעין תקדים הלכתי למעלתו של הייבום, אפילו במקום שבו כבר הסתיים טקס החליצה. לכך מצטרפת העובדה המעניינת שפתיחתו של המעשה הארמי שבדרשה האנונימית ('ההיא איתתא דאתא קמיה דר' שמעון') שקולה לפתיחתו של מעשה תלמודי על אודות חליצה מוטעית – דהיינו חליצה שהתקיימה בזכות מסירת מידע כוזב ליבם – המופיע במסכת יבמות ('ההיא איתתא דאתא לקמיה דר' חייא בר אבא').¹⁵⁵ ואולם בעוד שבתלמוד הובא המעשה על ר' חייא בר אבא כדי ללמד על אפשרות למנוע ייבום באמצעות חליצה, הרי בדרשה הקבלית האנונימית נועד המעשה – על אודות ר' שמעון (!) – להתיר ייבום לאחר חליצה. קרוב לוודאי שמחבר הדרשה הארמית ביקש להציב חלופה למעשייה התלמודית – ואף לייחסה לר' שמעון – ובכך להדגיש עוד את קדימותו ואת עדיפותו של הייבום, תפיסה

151 כ"י מוסקווה, גינצבורג 606, דף 73א.

152 ר' בחיי בן אשר, ביאור על התורה (לעיל הערה 106), ג, עמ' תו. דברי ר' בחיי – המבוססים כאמור על ביאורו של רמב"ן – הועתקו בעילום שם בתשובתו הארוכה של ר' יצחק קארו בעניין קדמות מצוות הייבום למצוות החליצה. נדפס בתוך: ר' יוסף קארו, שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"ך, עמ' שפה. המחבר הקדים להעתקתו את הקביעה 'וראינו חכמי הקבלה שסברתם שמצוות יבום קודם למצוות חליצה א"כ ראוי לפסוק הלכה כהם והשכל גזר כן [...] אתר שלא נפסקה הלכה בתלמוד וגם כל הפוסקים לא פסקו הלכה כמי אלא איש לדרכו פנו ויש הכרעה בקבלה כאח' מהם ההכרעה היא לחכמי הקבלה'. על עיקרון זה ראו: י' כ"ץ, 'יחסי הלכה וקבלה בדורות שלאחר "התגלות" הזוהר', דעת, 4 (תש"ם), עמ' 62; מ' בנידור, 'וויכוח הקבלה עם ההלכה: למראשותיו בספרד והתעצמותו באיטליה במאה הי"ד', דעת, 5 (תש"ם), עמ' 65; ח' פלאי, 'דרכי פסיקת ההלכה בספרי הקנה והפליאה', דעת, 68–69 (תש"ע), עמ' 216–217.

153 לאפשרות שר' בחיי בן אשר הכיר מדרשים שהתגלגלו ברבות הזמן אל ספר 'הזוהר' ראו בייחוד: שלום, זרמים (לעיל הערה 76), עמ' 188, 394, הערה 120; תשבי, משנת הזוהר (לעיל הערה 2), א, עמ' 35. לדיון מקיף בסוגיה זו ראו: גוטליב, הקבלה (לעיל הערה 50), עמ' 167–172; על ר' בחיי ו'מדרש הנעלם' ראו שם, עמ' 172–193; לסיכום סוגיות אלה ראו: י' ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח [ספר הזוהר ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית] (תשמ"ט), עמ' 9–12; הוס, כזוהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 45–48 והערה 9.

154 כ"י מוסקווה, גינצבורג 606, דף 72ב.

155 נוסח הפתיחה לסיפור בתלמוד לפי כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 141, עמ' 163. נוסח זה עמד לפני ראשוני ספרד; נוסח הדפוס, בבלי, יבמות קו ע"א שונה. אני מודה לידידי המלומד חנן מזא"ה שסייע לי באיתורו של הנוסח שעמד לפני חלק מן הראשונים. וכן השוו נוסח הסיפור שנשתמר בירושלמי, יבמות יב, ו (יג ע"א; טור 889).

שכאמור באה לידי ביטוי לכל אורך הדרשה. עוד יצוין שלפי נוסח הדרשה בקבוצת כתבי היד הירושלמיים – וצאצאיהם האיטלקיים – סיפור זה נותר בגדר מעשה לסתור גם לאחר ניסיונו של ר' יהודה ליישבו: 'שאני האי איתתא דעד דלא עבדת דא ודא אלא דארמת רוקא למחזי ואולא ואודווגו לבתר הכי'.¹⁵⁶ לעומת זאת הן בנוסח כתבי היד המזרחיים הן בנוסח כתבי היד הביזנטיים (שנדפס לבסוף בסלוניקי שנ"ז) נוספו לפני המילה 'ואולא' התיבות 'ולא הו' כשירה',¹⁵⁷ ללמד שהייבום הותר לאחר החליצה אך ורק בשל פסול ברקיקה – וקשה לקבוע אם מדובר בנוסח מקורי או בתיקון מכון של המהדירים שהשיגו במרכיב הרדיקלי בדרשה.

*

עיקרו של דבר, בנוסחה השלם של הדרשה שנתגלתה בכתבי היד הקדומים שהועתקו בירושלים בסוף המאה הארבע עשרה יש שילוב מיוחד של דעות מקבלת גרונה במלבוש ארמי-עברי חדש של דרשה פסידות-למודית. דברי ר' עזרא מגרונה הושמו בפיו של ר' יצחק, ומילות רמב"ן מפירושו לתורה התגלגלו למאמרו של ר' יצחק בר' יוסי וכן לדרשות קצרות אחרות. בצד אלה הוצע בדרשה האנונימית מקור קדום הכולל טעמים קבליים להעדפה גורפת של מעשה הייבום – כהכרעתם ההלכתית של ראשוני ספרד – ולהערכה שלילית של החליצה.

כאמור מפגש ייחודי בין דעות אלה מתועד היטב ובהרחבה בכתבי משה די ליאון משנות השמונים והתשעים של המאה השלוש עשרה; הוא השתמש בשתי המסורות הסתומות הללו מראשית הקבלה ושילבן כלשונן – אך בעילום שם – בפירוש שרקם למצוות הייבום והחליצה לפי שיטתו הייחודית באסכולוגיה של נפש היחיד. ראשית, הוא התבסס על גרעין הפירוש המיוחד של ר' עזרא שמעשה הייבום מונע את הכרת התמונה האיזומורפית של האדם מן הצורה האידאית העליונה. הרעיון האפלטוני של 'תמונת כל התמונות' או 'צורת כל הצורות',¹⁵⁸ שחכמי הקבלה בגרונה נטלוהו ממקורות נאופלטוניים ביניים,¹⁵⁹ שולב על ידיהם בתורת הספירות

¹⁵⁶ כ"י מוסקוה, גינצבורג 606, דף 72ב.

¹⁵⁷ כ"י וטיקן 206, ebr., דף 330א וכ"י פריז 779, heb., דף 232ב: 'כשרה'; כ"י פריז 840, heb., דף 175א, כ"י אוקספורד 41 Ms. Hunt, דף 135א ודפוס סלוניקי שנ"ז: 'כשרא'.

¹⁵⁸ בפירושו לתרי"ג מצוות נקט ר' עזרא את המונח 'תמונת כל התמונות'. ראו לעיל הערה 109. על ביטוי זה ומשמעותו ראו גם הצעתו של אידל, פירושים לסוד העיבור (לעיל הערה 126), חלק א, עמ' 19. לעומת זאת במקום אחר בכתביו מופיע המונח 'הצורה' [...] הכוללת כל הצורות ונחתמים בה כל באי עולם'. עיינו: ג' שלום, 'תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה', י' פיכמן (עורך), ספר ביאליק, תל אביב תרצ"ד, עמ' 156 (נדפס שוב: הג"ל, מחקרי קבלה [לעיל הערה 7], עמ' 27). למונח 'הצורה הכוללת כל הצורות' בכתבי די ליאון – כסמל לספירת מלכות – ראו: פרבר-גינת, פירוש המרכבה (לעיל הערה 31), עמ' 61.

¹⁵⁹ ראו הערותיו של ליבס, פרקים במילון (לעיל הערה 126), עמ' 50–51; ליבס ציין את דברי ר' אברהם נ' עזרא בפירושו הידוע לשמ' לג 21, והעלה את האפשרות שמקור הרעיון ב'מקור חיים' לר' שלמה אבן גבירול. כפי שציין שלום, ביטוי דומה מצוי אצל ר' יעקב בן ששת, ספר משיב דברים נכוחים, מהדורת י"א וידה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 122. ראו: שלום, תעודה חדשה (שם), עמ' 156, הערה 10. דבריו של בן ששת הועתקו מילה במילה מר' אברהם בר חייא, הגיון הנפש העצובה, מהדורת ג' ויגור, ירושלים תשל"ב, העמוד השני, עמ' 45.

והותאם לתהליכי חציבת הנשמות באלוהות ופריחתן ממנה לבני האדם. על גרעין רעיוני זה הוסיף די ליאון את תפיסתו התאורגית את הזיווג בייבום כ'המשכת רוח ברוח', דהיינו כפעולה מנטלית-קונטמפלטיבית שנעשית על ידי איש ואישה בעת זיווגם, ושמויעדת להשיב את אחיזתה של הנפש האובדת אל אילן הנשמות האלוהי ואל הגוף האנושי. שנית, כדרכו במקומות רבים נטל די ליאון את רמזיו הסתומים של רמב"ן בסוגיות בתורת הנפש וגורל הנשמה, והעניק להם פירוש תאוסופי חדש על דרך קבלת הספירות שהתפתחה בכתביו.¹⁶⁰ במקרה שלפנינו סוד העיבור או הגלגול של נפש המת אל זרע אחיו החי הותאם לשלשלת הספירות מן האל, דהיינו לתפיסה המיוחדת שחלקי הנפש השונים באדם נובעים ממדרגות שונות באלוהות. בדרך זו תהליך העיבור של הנשמה השתלב בשיטתו של די ליאון בדבר השתלשלות הנשמה (האלוהית) מן הספירות מתוך תהליכי הזיווג הפנימיים בין זכר לנקבה באלוהות. לפי תפיסה זו הזיווג המיני של היבם והיבמה בתוספת פעולות המחשבה, הזיכרון והכוונה משתלבים בדפוס הפירון של הספירות לא כדי להפריח נשמה חדשה אלא כדי למשוך ולהשיב רוח אבודה.¹⁶¹

אם נקבל את ההנחה שהקשרים היסודיים שנמצאו בין הדרשה הפסידוֹאפיגרפית ובין

כפי שהציע אידל, סביר להניח שספרו של בר חייא היה אחד המקורות למונח זה בכתביהם של חכמי גרונו. ראו: מ' אידל, 'נשמת אלוה: על אלוהות הנשמה אצל הרמב"ן והאסכולה שלו', ש' ארזי, מ' פכלר וב' כהנא (עורכים), החיים כמדרש: עיונים בפסיכולוגיה יהודית לכבוד פרופסור מרדכי רוטנברג, תל אביב 2004, עמ' 362 והערה 162. לשימוש במונח 'תמונה הכוללת כל התמונות' בידי ר' יצחק דמן עכו ראו: ספר מאירת עינים (לעיל הערה 50), עמ' קנט ועיינו הערות המהדיר שם, עמ' שעו-שעו, הערה 31.

160 לדיון מורחב בתופעה זו עיינו: בר־אשר, תפיסות ודימויים (לעיל הערה 114), עמ' 97–201.

161 הפרשנות למעשה הייבום כהחזרת נשמות של האח המת מצויה גם בקטע פרשני אנונימי על הייבום שהועתק בשלהי המאה השלוש עשרה בספרד, בכ"י וטיקן 202, ebr., בצד ההעתקות הקדומות ביותר של חומר שנדפס ב'ספר זוהר'. ראו: ריצ'רד, קטלוג וטיקן (לעיל הערה 9), עמ' 141–143; אברמס, כתב היד הקדום (לעיל הערה 78), עמ' 315–320. ההעתקות של דרשות מן 'הזוהר' בכ"י וטיקן 202, ebr. חופפות ברובן לנדפס בספר 'הזוהר' לתחילת ספר ויקרא, ומקבילות לחומר שהועתק בשני כתבי היד הבינוניים לפני הדרשות על הייבום (וראו לעיל הערה 78) – ואולי דבר הוא? מחברו האנונימי של הקטע הקצר (נדפס בידי אברמס, כתב היד הקדום [שם], עמ' 320) ייחס את הדברים בלשון המיוחדת 'מקבלת חכמי ישראל המקובלים הוא מר' שמעון בן יאחי [כך!] ומר' נחוניא בן הקנה' (כ"י וטיקן, ebr. 202, דף 12א); ובדומה לדי ליאון כתב על הייבום כמעשה שבו 'הקב"ה עושה חסד עם בריותיו' בלוויית מדרש הפסוק יר' ב 24 ('פרא למוד מדבר'), וסמך לכך את המדרש מ'ספר הבהיר' שבו נשזר גורל הנשמות בתאודיצאה (ספר הבהיר [לעיל הערה 38], סעיף 135, עמ' 219). המשל מ'ספר הבהיר' עובד בידי די ליאון בספרו 'שושן עדות': 'הם ז'ל משלו משל לאותו שנטע אילן ראה שלא הצליח עקרו ושתלו במקום אחר וכן עשה הרבה פעמים שנאמר "הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר" (איוב 29 אג') (שולם, שני קונטרסים [לעיל הערה 77], עמ' 358), בדיוק כמו ב'מדרש רות הנעלם': 'משל לאדם שנטע אילן ראה שלא הצליח עוקרו ושתלו במקום אחר וכן פעמים רבות דכתיב "הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר"' (זוהר חדש, מהדורת מרגליות [לעיל הערה 115], דף פט ט"ב). בזיקה בין המשל מ'מדרש רות הנעלם' לשיטתו הייחודית של די ליאון בפירוש לייבום השגיח לראשונה ר' מנחם רקנאטי, פירוש על התורה (לעיל הערה 126), פרשת בראשית, דף מח ט"ד – נא ט"ד; רקנאטי הכיר את דברי די ליאון ב'סוד יבום וחליצה' והביאם כהרגלו בעילום השם. והשוו לשון הדרשה הארמית על הייבום: 'וכל זמנא דבר נש לא יצלח בהאי עלמא, קב"ה עקר ליה ונטע ליה בכמה זמנין כמלקדמין' (זוהר, א, דף קפו ע"ב).

הדיונים באותו נושא בכתבי די ליאון מלמדים גם על זיקה מכוונת בתהליך היווצרותם, אפשר להסביר את הקשרים הללו באחת משתי דרכים עיקריות. לפי הסבר אחד, דיוניו של משה די ליאון בכתביו המוזהים מתייחסים אל טקסטים מן 'הזוהר' שכבר היו לפניו – כדוגמת הדרשה שלפנינו – ובכתיבתו על טעמי הייבום והחליצה הוא נשען למעשה על טקסטים כאלה ואולי אף ביקש לבססם. לפי הסבר אחר, הדמיון הרב בין המקורות חושף למעשה את מחברה של הדרשה הארמית-העברית שנשתמרה בכתבי היד הקדומים מירושלים – ר' משה די ליאון. לאור הסבר זה אפשר לומר כי כתיבתו העצמאית של די ליאון מגלה הן את המהלך הרעיוני היסודי ואת המגמה הפולמוסית שעמדה ביסוד כתיבת הדרשה, הן את זהותו של המחבר שהיה אחראי למהלך זה.¹⁶² כאמור די ליאון עצמו פיזר בכל דיוניו בטעמי הייבום והחליצה רמזים מסתוריים למקורות הקדומים כביכול שמהם שאב, והטקסט שלפנינו התברר כמקור פסידו־אפיגרפי מתאים המכיל את אותם יסודות רעיוניים. לכך יש להוסיף את הממצא שהדרשה הארמית-העברית 'בענין חליצה ויבום' נשתמרה לפנינו בתעודה הכוללת גם חיבורים מאת די ליאון, כולל הקטע 'סוד יבום וחליצה', שהוא הדיון המאוחר והמשוכלל ביותר שכתב די ליאון בנושא זה.

חתימה: על המרכז הירושלמי של הפצת 'הזוהר'

כפי שהתברר במחקר זה, שרידים קצרים של חומר אנונימי ששוין כעבור דורות לספר 'הזוהר', ושנדפס בצדו או כתוספת אליו (יחידה 6) – הועתקו בירושלים הממלוכית בשנות השמונים והתשעים של המאה הארבע עשרה בחוג קטן של חכמים ספרדים ואשכנזים שנקבצו בעיר, ושהעבירו איש לידי רעהו חיבורים וחלקי חיבורים בקבלה.¹⁶³ בחיבור קצר אחר (יחידה 3) התגלו קטעים פרשניים ממחבר אנונימי – שזמנו לא נודע – ששילב בדבריו ציטוטים בשם 'דעת אור ישראל ר' שמעון בן יוחאי ו'מדרשו של ר' שמעון', לעתים בציון הפרשיות שמהן העתיק.

אגד החיבורים הקבליים שהועתק בירושלים הגיע כאמור בשלמותו לוונציה בעשור האחרון של המאה הארבע עשרה, ומאז הועתק באיטליה עוד כמה פעמים. הדרשה 'בענין חליצה ויבום', שנדונה לעיל בהרחבה, שרדה בנוסח אחד בכתבי יד אלה, בנוסח שני בכתבי יד מזרחיים מן המאה החמש העשרה – ואולי כבר מן המאה הארבע עשרה – ובנוסח שלישי בענף של כתבי יד ביזנטיים מראשית המאה החמש עשרה הכוללים אסופות נרחבות של חומר 'זוהרי' וטקסטים קבליים אחרים, וגם שם העתיקו הסופרים את הדרשה בצד קטעים קצרים של 'תוספות' או 'השלמות'. נוסח השריד שבכתבי היד הביזנטיים הגיע לבסוף אל מכבש הדפוס בסלוניקי שנ"ז (ומאז נדפס עוד עשרות פעמים בהדפסות 'זוהר חדש'), ואילו הנוסח הקדום הימנו, שהגיע

¹⁶² לדיון ביקורתי מסכם בתולדות העיסוק ביחסים בין משה די ליאון לחיבורו של ספר 'הזוהר' – או חלקים ממנו – ראו: א' בר-אשר, ספר משכן העדות לר' משה די ליאון, לוס אנג'לס תשע"ד, עמ' כו–נא.

¹⁶³ למשמעות מפגשם של חכמים אשכנזים במזרח עם חומר מן הקבלה הספרדית ראו בייחוד: ריינר, בין אשכנז לירושלים (לעיל הערה 7), עמ' 60.

מירושלים לאיטליה – ושמשתקף גם בנוסח המזרחי הקצר – נותר עד היום צפון בקבוצה של כתבי יד ספורים ולא נדפס מעולם. דרשה קצרה זו ויתר הקטעים שהועתקו בצדה בכותרת הכללית 'מתניתין' הם לא רק העדויות הראשונות לתפוצת מדרשות 'הזוהר' בירושלים, אלא ככל הנראה גם התעודות המתוארכות הקדומות ביותר הכוללות חומר 'זוהרי' שהועתק מחוץ לספרד.¹⁶⁴ אין צריך לומר שהיקפו הועיר של החומר שנשתמר בכתבי היד האלה מקשה להפליג בהשערות על תפוצה נרחבת של חלקי ספר 'הזוהר' – בכינויים שונים שניתנו לו בתולדות גיבושו – בארץ ישראל בתקופה זו. ואולם עצם העדויות להימצאותם של חיבורים אלה בירושלים בתקופה קדומה יחסית וכן העדות לציר מעבר הידע – מחכם ספרדי שהתיישב בירושלים, דרך מעתיק אשכנזי שעזב את העיר בשלהי המאה, ועד חכם שישב בצפון איטליה – עשויות לפתוח צוהר אל פרק לא נודע בתולדות התפשטות 'הזוהר' מחוץ לקסטיליה. בייחוד אמורים הדברים אל מול העניין המחקרי במרכז הביזנטי, שבעבר נדונה שאלת מקומו בתולדות גיבושם של ליקוטים ואסופות שהתגלגלו בסופו של דבר אל ספר 'הזוהר'. בצד מרכז זה ניצב החוג הקטן בירושלים, ששימש מעין תחנת מפגש (ומעבר) ליהודים בני תפוצות שונות, ושהם התוודעו בו לחיבורים ממקורות שונים, ובתוכם – כפי שתואר במחקר זה – טקסטים הקשורים לספר 'הזוהר'.

כאמור בכתבי היד הביזנטיים הופיעה הדרשה 'בענין חליצה ויבום' בין קטעי תוספות שנספחו לדרשות 'זוהר' בארמית על תחילת ספר ויקרא – בלא ציון השם ספר 'הזוהר' או כל שם אחר. מאוחר יותר הבחין המדפיס הראשון בסלוניקי כי הקטע הוא חלק מלקט של תוספות והשלמות והכתירו בשם 'זהר לפרשת כי תצא'. השיוך ל'מדרש הנעלם לפרשת כי תצא', המקובל עד ימינו, נוסף לראשונה במהדורת ונציה תי"ח – וזו דוגמה מובהקת לאופן שבו הכרעתם של מהדירים, חמיץ וזכות, קנתה לה שביתה לדורות.¹⁶⁵ בשני המקרים היו המדפיסים נבוכים

164 על פי מה שתואר עד היום האסופה המוקדמת ביותר של טקסטים שהועתקו מחוץ לספרד, וששויכו מאוחר יותר לספר 'הזוהר', מצויה בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 1023, Add., שהועתק קודם לשנת קנ"ו (1396) (אולי בכרתים). כתב היד נזכר אצל ג' שלום, 'פרשה חדשה מן המדרש הנעלם שבזוהר', ש' ליברמן, ש"ו צייטלין וש' שפיגל (עורכים), ספר היוכל לכבוד לוי גינצבורג למלאת לו שבעים שנה, חלק עברי, ניו יורק תש"ו, עמ' תכו–תכח; ראו גם: תשבי, משנת הזוהר (לעיל הערה 2), א, עמ' 110. כתב היד תואר בהרחבה בידי קדרי, כתב־היד הראשון (לעיל הערה 78), עמ' 265–277 (נדפס שוב: הנ"ל, דקדוק הלשון הארמית [לעיל הערה 78], עמ' 161–172). לדיון מסכם באסופה זו ובאסופות מאוחרות יותר מן המאות הארבע עשרה והחמש עשרה ראו: הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 2), עמ' 102–108. ליקוטים של חומר 'זוהרי' מסביבות שנת 1300 בכ"י וטיקן 202 ebr. (בכתיבה ספרדית), שהועתקו ככל הנראה בספרד, צוינו אצל ריצ'לר, קטלוג וטיקן (לעיל הערה 9), עמ' 141–143; ונדונו ותוארו בהרחבה לאחרונה בידי אברמס, כתב היד הקדום (לעיל הערה 78), עמ' 315–320.

165 ראו לעיל ליד הערות 79 ו-80. ייתכן שהטעם לשיוך ל'מדרש הנעלם' דווקא נעוץ בלשונות העבריים שבקטע. וראו את הערות של וולסקי, שציין זאת וכן את שמות החכמים – המוכרים מדרשות 'מדרש הנעלם' דווקא – ואת השימוש בביטוי המיוחד 'מאריהון דמתניתין' (וראו לעיל הערה 104): N. Wolski (trans.), *The Zohar: Pritzker Edition*, X, Stanford 2016, p. 525; והשוו: הנ"ל, די ליאון ומדרש הנעלם (לעיל הערה 92), עמ' 68, ושם דן בכל זאת בקטע זה כחוליה בהוכחת קשריו של די ליאון לחיבור 'מדרש הנעלם'.

בדומה למעתיקים שקדמום: לאן יש לשייך קובץ דרשות ללא שם על פסוקי פרשת כי תצא, בהיעדר חומר דרשני אחר לפרשה זו באסופות 'הזוהר' או 'מדרש הנעלם'¹⁶⁶ ואולם הפתרונות שהוצעו לבעיה זו משקפים כמדומני תקווה אנכרוניסטית – שהיו שותפים לה כמסתבר מעתיקים ובעקבותיהם מדפיסים – למיין לחטיבות או לספרים כל שריד אנונימי השייך על פי מאפיינים שונים לספר 'הזוהר'. רוצה לומר, קביעתה של הדרשה שלפנינו כחלק מ'מדרש הנעלם' מבטאת בעיקר משאלה מאוחרת למיון חומר מפורז לפי שמות ספרים וחיבורים בתוך הגוף הספרותי הרחב של ספר 'הזוהר', לפי הגדרות שקיבל בדורות מאוחרים, וזאת בלא שום ראיה מחייבת. לדעתי לאור הדיון דלעיל יש להדגיש שהטקסט שלפנינו – אשר בקרבת שנת 1400 לערך כבר נפוץ בשתיים או בשלוש גרסאות שונות – התגלגל כיחידה טקסטואלית עצמאית ונפרדת. לעומת ההנחה שמקורו כביכול בחיבור גדול, אפשר להיעזר בו לשם שרטוט תופעה עקרונית ורחבה של תפוצת חומר קבלי אנונימי ופסידו-אפיגרפי בקטעים קצרים, שלא דווקא שויכו למסגרת ספרותית קשיחה וכוללת.

166 על מדרש הנעלם, גבולותיו הספרותיים ומוצאו ראו בייחוד: ג' שלום, 'הציטט הראשון מן המדרש הנעלם', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 181–183; הג"ל, זרמים (לעיל הערה 76), עמ' 186–190; גוטליב, מחקרים (לעיל הערה 63), עמ' 540–544; ליבס, כיצד נתחבר (לעיל הערה 153), עמ' 3–6; מ' אורון, צוהר לסיפורי הזוהר: עיונים בדרכי הדרוש והסיפור בספר הזוהר, לוס אנג'לס תשע"ג, עמ' 152–195; אסולין, מדרש הנעלם (לעיל הערה 104), עמ' 222–253. לשיוך קטעים בלתי ידועים ל'מדרש הנעלם' ראו גם: שלום, פרשה חדשה (לעיל הערה 164), עמ' תכה–תמו; מ' אידל, 'קטע לא ידוע מן המדרש הנעלם', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח [ספר הזוהר ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית], (תשמ"ט), עמ' 73–87; ר' מרוז, "ואני לא הייתי שם?" קובלנותיו של רשב"י על פי סיפור זוהרי בלתי ידוע, תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 165–171, ועיינו: שם, עמ' 163–164, 178, הערה 69.

נספח
דרשות 'זוהריות' לא ידועות על הייבום והחליצה
על פי כ"י ג, דף 72א–73א

מקורות

כתבי יד ירושלמיים

- ג. כ"י מוסקווה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 606 (מתכ"י, F 48009), דף 72א–73א,
שנת קנ"ג (1393), ירושלים וונציה, כתיבה אשכנזית.
- ו. כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 283 (מתכ"י, F 340), דף 66א–67א, בסביבות שנת
קמ"ג (1382/3), ירושלים (?), כתיבה ספרדית בינונית.
- פ. כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 800 (מתכ"י, F 12632), דף 25ב–26ב, שנת קמ"ז
(1386/7), ירושלים, כתיבה אשכנזית.

כתבי יד מזרחיים

- פ. כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 840 (מתכ"י, F 14469), דף 174ב–175ב, המאה הארבע
עשרה – החמש עשרה, כתיבה ספרדית-מזרחית.
- א. כ"י אוקספורד, בודליאנה Ms. Hunt. 41 (נויבאואר 1630; מתכ"י, F 17208), דף
134ב–135ב, המאה החמש עשרה, כתיבה מזרחית.

כתבי יד ביונטיים

- ו. כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 206 (מתכ"י, F 254), דף 329ב–330א, 1400
לערך, כתיבה ביונטית.
- פ. כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 779 (מתכ"י, F 12560), דף 232א–ב, המאה החמש
עשרה, כתיבה ביונטית.

דפוס

- ש. זוהר ומדרש הנעלם ותיקונים וליקוטי קצת פסוקים וקצת מסתרי תורה ומתניתין ראה זה
חדש אשר לא היה כבר לעולמי, סלונקי שנ"ו, דף קז ע"א–ע"ב (בכותרת הדף: 'זוהר כי
תצא').

נוסח הפנים במהדורה נקבע בשיטה דיפלומטית לפי העתקתן של הדרשות בכ"י ג, המחזיק נוסח
משובח מזה שבכתבי היד האחרים. נקודות הפיסוק וסימני הקיצור (גרש ומירכאות) נאמנים
לנוסחו של כתב היד העיקרי, ואילו החלוקה לפסקאות נתחדשה במהדורה לפי העניין. כמו כן
צוינו חילופי נוסח לכתבי היד ופ, להוציא תיבות מקוצרות בגרש, חסרות ויתרות, ראשי תיבות

וקיצורים, אלא אם כן יש בחלופה כדי לגרום שינוי של מהות ומשמעות. על פי נוסח השריד בכתבי היד המזרחיים אפ, וכן על פי נוסח הדפוס ש, האמון על נוסח כתבי היד הביזנטיים ופג – נוספו בהערות המהדורה הצעות השלמה, תיקוני קריאה וחילופי נוסח משמעותיים בלבד לנוסח כתב היד העיקרי.

מקרא לסימנים במהדורה

ו מעבר עמוד בכתב היד

(א) תיבות המופיעות בכתב היד ושנמחקו בהגהות הסופר

<א> תיבות שהוסיף הסופר בהגהותיו

(א) תיבות מיותרות שיש למחקן לדעת המהדיר

א אות מודגשת בכתב היד

[דרשת חליצה וייבום]

- ובענין חליצה וייבום אמ' הכתוב¹⁶⁷ כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם¹⁶⁸ א72
 ר' יצחק פתח ואמ' כי ישבו¹⁶⁹ שיכירו¹⁷⁰ שהם אחים¹⁷¹ כד"א וישב יי' מלך לעולם.¹⁷²
 ומת אחד מהם ובן אין לו¹⁷³ הא אי הו ליא בנין לא איצטריך.¹⁷⁴
 ר' תנחום אמ' ר' יוסי יבמה יבא עליה¹⁷⁵ למה.¹⁷⁶
 פתח¹⁷⁷ יש אחד ואין שני גם בן ואח אין לו.¹⁷⁸ יש אחד.¹⁷⁹ זה שנפטר מן העולם הזה מחוסר
 1 חליצה וייבום [ייבום וחליצה ויבום] ומתם פ 2 מלך [למלך ו 3 ובן] ובין פ 5 שנפטר [הנפטר ו

167 ש: 'והא דאמרין' (ובדומה בויפג).

168 דב' כה 5.

169 שם.

170 אפ: 'שיכירו בלבם'.

171 השוו: "'כי ישבו אחים יחדו' – שהיתה להם ישיבה אחת בעולם' (בבלי, יבמות יז ע"ב; והשוו: שם, נידה, מד ע"א).

172 תה' כט 10. בש נוסף: 'כמה דאשתמודעין דהוא מלכא על כולא'.

173 דב' כה 5.

174 השוו: "'ובן אין לו". הא אם יש לו בן פטורה' (ירושלמי, יבמות א, א [ב ע"ב; טור 829]). וכן ראו: בבלי, נידה מד ע"א.

175 דב' שם.

176 ש: 'למאי אצטריך דלא לאמעוטי מדמיונא דכליל כל דמיונין' (ובדומה בויפג, ושם: 'דלמעוטי'). והשוו דרשות התיבה 'עליה' בבבלי, יבמות ג ע"ב; לט ע"ב; נד ע"א.

177 אפ: 'פתח ואמר'; ש: 'רבי יצחק פתח' וכו'.

178 קה' ד 8.

179 שם.

- מן הטובה¹⁸⁰ שהוא אחד ואין לו זכות לעשות שני.¹⁸¹ דתניא ר' יצחק אמ' הנפטר מן העולם הזה בלא שני נתמעטה דמותו ונכרת מתמונת כל תמונות.¹⁸²
- טובים השנים מן האחד.¹⁸³ מפני מה. מפני שכתוב בהם¹⁸⁴ אשר יש להם שכר טוב בעמלם.¹⁸⁵
- א"ר יצחק בא וראה מה כתי' כי אם יפולו האחד יקים את חברו.¹⁸⁶ באותה התמונה.¹⁸⁷ ואי לו האחד שיפול ואין שני להקימו.¹⁸⁸
- 10 ר' יהודה שלח ליה לר' אבא אמ' אתון ו (אתון) דקיימיתון קמי מריהון דמתניתין מאי טעמא יבמה יבא עליה¹⁸⁹ להקים שם המת¹⁹⁰ ולא אשה אחרת שלח ליה פרא למוד מדבר באות נפשה שאפה רוח וגו'.¹⁹¹ ואיתרגיש ר' יהודה ואמר ודאי דא היא רוא דחכמתא משמ' שאפה רוח¹⁹² ממש.¹⁹³ ואזלא הא כהא דאמ' ר' יוסי דכתי' ראיתי רשעים קבורים ובאו¹⁹⁴ ממש.¹⁹⁵
- 11 מריהון] מאריהון ו 12 להקים] ולהקים פ 13 משמ' משמע דקאמ' ומשמ' דקאמ' פ
- 180 על פי קהלת (שם): 'ומחסר את נפשי משובה'.
- 181 פסוק זה נדרש באריכות על הייבום: "יש אחד ואין שני" וגו', יש אחד, דא הוא בר נש דאיהו יחידיא בעלמא, לאו יחידיא כדקא יאות, אלא דאיהו בלא וזוגא, "ואין שני", דלית עמיה סמך וכו' (זוהר, א, דף קפו ע"א).
- 182 השוו מדרש הפסוק בדיון בטעמי הייבום אצל די ליאון: וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 243–244. מקור הדברים בלשון ר' עזרא מגרונה בביאור 'תרי"ג מצוות' שבפירושו לשיר השירים: 'ולייבם אשת אחיו הוא חסד עם המתים כדי שלא להכרית ולמעט דמותו מן התמונה הכוללת כל התמונות' (כתבי רמב"ן [לעיל הערה 49], ב, עמ' תקלו). וראו לעיל הערות 158–159. והשוו: 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 353; וולפסון, ספר הרמון (שם), עמ' 244 (= תשבי, שו"ת [לעיל הערה 51], דף יג ע"א); 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 138, 142; זוהר, א, דף יג ע"א; ושם: 'דיוקנא דכליל כל דיוקנין' (והשוו: שם, ב, דף עד ע"א; ג, דף קמא ע"א ועוד). בש (ובדומה בויפג) מופיע כל המשפט בארמית ובתוספת: 'דין הוא ברנש דיתפטר מעלמא הדין חסר מן טבתא דהוא חד ולית ליה זכותא למעבד תניין דתניא אמר רבי יצחק האי מאן דאתפטר מן עלמא הדין יחיד בלא תניין אתמעט וישתיצי מדמיונא דכליל כל דמיונין'. וראו לעיל הערה 112.
- 183 קה' ד 9.
- 184 בש (ובדומה בויפג) מופיעות מילים אלו בארמית: 'מאי טעמא משום דכתיב'.
- 185 שם. והשוו: זוהר, א, דף קפו ע"א.
- 186 קה' ד 10.
- 187 בש (ובדומה בויפג) מופיע כל המשפט בארמית: 'תא חזי דכתיב קרא כי אם יפלו האחד יקים את חברו בהווא דמיונא'.
- 188 קה' ד 10.
- 189 דב' כה 5.
- 190 רות ד 5, 10.
- 191 יר' ב 24 (נוסח המסורה: 'פרה').
- 192 שם.
- 193 השוו: 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 358; וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 244 (= תשבי, שו"ת [לעיל הערה 51], עמ' לד); ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 140 (והשוו עיבוד המקור האחרון אצל ר' מנחם רקנאטי הנזכר לעיל הערה 126).
- 194 קה' ח 10.
- 195 'הנה תוכל לדעת כמה התעוררו על זה אנשי לבב והודיעו הענין על סוד אמרו בקהלת ובכן ראיתי רשעים

- 15 א"ר יצחק ומתפרשא מילה במאי דכתי' באות נפשה שאפה רוח¹⁹⁶ דמשמע דאפילו ארוסה ואפי' בעולה אתיאן בתועלתא דמלה¹⁹⁷ דהיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו.¹⁹⁸ מאי טעמא הבכור¹⁹⁹ ולא השני ולא השלישי.²⁰⁰ א"ר יהודה²⁰¹ הבכור הראשון על כל פנים של מת הוא ודעתייהו דתרויהון²⁰² בזיווגא קדמאה הוא במיתא.
- 20 תניא א"ר יצחק ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים.²⁰³ האי מילה חפצא²⁰⁴ איתחזי. א"ר יהודה חוצבא דחספא²⁰⁵ הוא²⁰⁶ אלא לאיתחזאה טיבו דבעיא למיעבד בהדי מיתנא²⁰⁷ ואיהו לא בעי. ולפיכך עביד ליה קלנא²⁰⁸ קמי כולא מאי קלנא עבדי ליה דכתי' וירקה בפניו וענתה ואמרה ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו²⁰⁹ כד"א ואביה ירק ירק בפניה הלא תכלם.²¹⁰
- ר' אבהו א"ר יוחנן צריכה²¹¹ רוקא דמתחזי לכולא²¹² דאיהו רוקא ולא מיא ולא דאיתכסי 15 דכתי' מאי דכתי' פ' שאפה רוח] ליתא ופ' 16 הבכור] הבכור הוא ו 21 ליה] לה ו ל פ 24 דמתחזי] דמיתחזי ו דאיתחזי פ
-
- קבורים ובאו' (שושן עדות', שלום, שני קונטרסים [לעיל הערה 77], עמ' 358); 'התבונן מה שאמ' שלמה ובכן ראיתי רשעים קבורים ובאו וממקום קדוש יהלכו וגו' (וולפסון, ספר הרמון [לעיל הערה 74], עמ' 246). וראו עוד: 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 138. והשוו: זוהר, א, דף קפח ע"א. 196 יר' ב 24.
- 197 השוו לשונו של די ליאון ב'שושן עדות': 'באות נפשה שאפה רוח, ועל כל פנים כי שניהם עומדים בתועלת הדבר' (שלום, שני קונטרסים [לעיל הערה 77], עמ' 358).
- 198 דב' כה 6. 199 שם. על פי בבלי יבמות כד ע"א.
- 200 השוו: 'ולפיכך הבכור והראשון שהכונה תופשת בו יותר כמאמ' והיה הבכור אשר [תלד] יקום על שם אחיו המת. ולא השני והשלישי' (שושן עדות', שלום, שני קונטרסים [לעיל הערה 77], עמ' 358).
- 201 אופ.פ.נש: 'יודן'.
- 202 כי סוד הענין בכוונת שניהם' (שושן עדות', שלום, שני קונטרסים [לעיל הערה 77], עמ' 358); 'בהיות כוונת שניהם בחד' (שם, עמ' 359); 'יכוין רוחו אליו ושניהם כאחד אליו יתיחדו' (וולפסון, ספר הרמון [לעיל הערה 74], עמ' 244 [= תשב' שו"ת (לעיל הערה 51), עמ' לד]). 203 דב' כה 7.
- 204 ש: 'חוצפא' (ובדומה באופ.פ.נ.).
- 205 ואולי צ"ל: חצבא דחספא (קנקן של חרס). ועדיפה גרסת הדפוס וראו להלן ההערה הבאה.
- 206 ש: 'ח'ו דחוצפא הוא'.
- 207 אפ.ש: 'עם מיתה'; ו: 'עם מית'; פ: 'שם [!] מתא'.
- 208 לשימוש לשון זה השוו: 'דאי' הוא ברא אויל בארח תקלא ודאי מבזה לאבוי הוא ודאי עביד ליה קלנא' (זוהר, ג, דף קטז ע"ב), וכאן 'קלנא' במשמעות קלון וביזיון. ואולם בתרגום אונקלוס מופיע צירוף זה תחת הביטוי המקראי 'עשה/עשתה נבלה' (בר' לד 7; דב' כב 21).
- 209 דב' כה 9. 'וענתה [...] אחיו' – פ:א: 'להכלימו בפני הכל. אשר לא יבנה את בית אחיו. כדכתי' וירקה בפניו וענתה ואמ' ככה יעשה לאיש וגו'; והשוו נוסח 'זוהר חדש': 'להכלם בפני הכל אשר לא יבנה בית אחיו וקרא כתיב וירקה ואמרה ככה'.
- 210 במ' יב 14. לכל הענין השוו דברי די ליאון: וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 253.
- 211 בנוסח ש: 'צהבה'; וצ"ל: צריכה (וכך באופ.פ.נ: 'צריכ').
- 212 השוו לשון התוספתא שהובאה בירושלמי: 'ושרת סיניה [...] ורקת קדמנא רוקא דמיתחזי לנא על ארעא'

- 25 בעפרא. ההיא איתתא דאתא קמיה דר' שמעון²¹³ ורמא רוקא וחזו בה²¹⁴ ההוא יומא לבתר הכי אמליכו ואיזדווגו דא עם דא. ומי עביד ר' שמעון הכי והא תנינן אימליכו²¹⁵ קמי²¹⁶ דתסתלק קמי דיינא יאות ומר שרי הוה²¹⁷ קמי דיינא. ²¹⁸ א"ר יהודה שאני האי איתתא דעד דלא עבדת דא ודא אלא דארמת²¹⁹ רוקא למחזי²²⁰ ואולא²²¹ ואזדווגו לבתר הכי. וחלצה נעלו. ²²² כד"א חלק מהם. ²²³ ר' יודה א"ר חייא כתי' ויאמר אל תקרב הלום של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש הוא. ²²⁴ וכי הנעל מטמא את המקום או מטהר את המקום. א"ר אבא מלמד שצוה למשה²²⁵ בדרך כבוד להתפרש מן האשה מכל וכל. ²²⁶ במשה כתיב של נעליך. ²²⁷ וביהושע כתי' של נעליך מעל רגלך²²⁸ שלא
- 30 אדמת קדש הוא [ליתא ופ

- (סנהדרין א, ג [יט ע"א; טור 1270]); ובנוסח אחר בבבלי: 'שרת סיני'ה וירקת באנפוהי רוקא דמתחזיא לבי דינא על ארעא' (יבמות לט ע"ב). והשוו: 'רוק הנראה לדיינים' (משנה, יבמות יב, ו).
- 213 השוו למעשה שהובא בתלמוד הבבלי, יבמות קו ע"א. והשוו לנוסח שעמד לפני ראשוני ספרד, ושמצוי בכ"י מינכן Cod. hebr. 141, עמ' 163 (ראו לעיל הערה 155). וכן ראו: ירושלמי יבמות יב, ו (יג ע"א; טור 889).
- 214 בש (ובדומה בו"פ) נוסף כאן: 'דאכל' בהו' שעת' ולא הו' מתחזי רוק' ולא איתעביד'.
- 215 ופ"ש: 'אי אמלכו'. 216 ופ"ש: 'קודם'.
- 217 'מר שרי הוה' – ש: 'ומדתשרי סיני'ה' (ובדומה בו"פ: נשתבש הנוסח), והשוו לשון התלמוד הירושלמי (לעיל הערה 214).
- 218 בפ"ש נוסף: 'לא'; ו: 'לאו'.
- 219 אפ"ו: 'זאמרת'.
- 220 השוו ללשון: 'זאמר רבא צריכי דייני למיחזי רוקא כי נפיק מפומא דיבמה' (בבלי, יבמות קו ע"ב). וכן עיינו: ספר טעמי המצוות (לעיל הערה 102), מצווה סב, עמ' 4 [עמ' 261].
- 221 ש: 'לא הו' כשרא ואול' (ובדומה אפ"ו [ואול'] ופ"ג).
- 222 דב' כה 9. ראו: פירושי התורה לרמב"ן (לעיל הערה 49), א, עמ' עמ' רסו. והשוו דברי די ליאון: 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 359; וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 253; 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל הערה 30), עמ' 145.
- 223 הו' 6. 224 ש"מ ג 5.
- 225 ו: 'לו הקבה'; פ"ג: 'לו הב"ה'; ש: 'הב"ה'.
- 226 על פרישותו של משה מן האשה ראו: ספרי במדבר צט (מהדורת כהנא, עמ' 246–247); בבלי, שבת פז ע"א; שם, יבמות סב ע"א. להשלט נעליהם של משה ויהושע בזיקה לגילוי שכינה ראו: שמות רבה ב, ו (מהדורת שנאן, עמ' 118); מדרש זה הובא בפירוש רמב"ן לשמ' ג 5 ולבמ' יב 4. ראו: פירושי התורה לרמב"ן (לעיל הערה 49), א, עמ' רפח; ב, עמ' רלח. פירוש קבלי-תאוסופי להשלט הנעליים כרמז לספירה האחרונה ('כנסת ישראל') הובא אצל ר' יעקב בן ששת, 'ספר האמונה והבטחון' (כתבי רמב"ן [לעיל הערה 49], ב, עמ' תח). על פרישותו של משה מאשתו לשם הזדווגות בשכינה ראו: זוהר, ב, דף רכב ע"א; ג, דף קמח ע"א; דף קפ ע"א. על הזיקה בין פירושו של בן ששת ובין דברים מקבילים ב'זהר' עמד לראשונה ר' מנחם רקנאטי, פירוש על התורה (לעיל הערה 126), פרשת שמות, דף נו ט"ג–ט"ד. והשוו: ר' בחיי בן אשר, ביאור על התורה (לעיל הערה 106), ב, עמ' כה.
- 227 ש"מ ג 5. 228 יהו' 15.

- יהא פורש מן האשה²²⁹ מכל וכל²³⁰ אלא לעתים מזומני²³¹.
- כי המקום אשר אתה עומד עליו²³² כלומ' מקום יש לך במדרגה²³³ גדולה משאר בני אדם
מדרגה²³⁴ הנקראת קדש. ועל כן צוה להיות נפרש²³⁶ מאשתו כדרך נעל מן הרגל²³⁷ כך
נמי בכאן האי נעל פרישת האשה.²³⁸
- ד"א כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם ובן אין לו לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר יבמה
יבא עליה ולקחה לו.²³⁹ לו דוקא למי שא' והכתוב ובן אין לו ולקחה לו לאשה ויבמה.²⁴⁰ א73
- והיה הבכור²⁴¹ אם אדם עושה זאת המצוה הבאה לידו להקים שם המת כהוגן שהוא שם
הגדול²⁴² יש אהבה עמו כביכול²⁴³ כמי שעושה עולם קטן ונשתתף במעשה בראשית.²⁴⁴ 40
- ולא יניח נפש אחיו לאבדון ואם לא יקים שם אחיו בישראל.²⁴⁵ והמבין יבין שאמ' בישראל.
- 34 גדולה ליתא פ 37 ד"א [ד"א כי ישבו אחר פ 38 ולקחה לו] ולקחה לו לאשה פ
- 229 'יהא פורש מן האשה' – ש: 'יתפרש מאשתו' (ובדומה ב'פ'ג).
230 'במשה [...] וכל' – ליתא אפ"ש; אך בדפוס ונציה תי"ח: 'במשה כתיב נעליך וביהושע כתיב נעליך שלא
יתפרש מאשתו מכל וכל' (ובדומה ב'פ'ג).
231 בעניין ההבדל בין משה ליהושע השוו: "של נעליך" (שמ' ג 5) – לא אמר חלוץ כמו בענין היבום שהזכיר בו
"וחלצה נעלו" (דב' כה 9) [...] אך בענין הנבואה הזכיר "של" מלשון שלילה, הוזהירו שישלול ממנו החומריות
שהמשילם לנעלים [...] שישלול ממנו החומריות כדי שיהיה מוכן לנבואה, וראוי להדבק באור השכל. והזכיר
ביהושע "של נעליך" (יהו' ד 15), כי הזכירו על שלילת מקצת, לא על כולן, וזוהי מעלתו של משה בהיותו
משולל יותר מיהושע, שהרי משה פרש מן האשה' (ר' בחיי בן אשר, ביאור על התורה [לעיל הערה 106], ב,
עמ' כה).
232 שמ' ג 5. 233 ש: 'במעלה' ובדומה בו: 'במדרגה'; פ: 'במדרגה'. 234 אפ"ש: 'ממדרגה'.
235 ש: 'קדוש'; וצ"ל: קדש' (לפי שמ' ג 5), ונתפרש ככינוי למדרגת מלכות. ראו הערת מרגליות ב'ניצוצי זוהר':
זוהר חדש, מהדורת מרגליות (לעיל הערה 115), דף קכו ט"א; תשב"י, משנת זוהר (לעיל הערה 2), ב,
עמ' תקפג. להשלט נעלי של משה קודם זיווגו בשכינה השוו: זוהר, ג, דף קפ ע"א; דף קמח ע"א.
236 'להיות נפרש' – אפ"ש ופ"ש: 'להתפרש'.
237 'מן הרגל' – אפ"ש ופ"ש ליתא.
238 עד כאן הנוסח המקביל ב'פ"ש. מכאן ועד 'ד"א כי ישבו אחים יחדו' ליתא אפ"ש.
239 דב' כה 5. 240 שם.
241 שם 6. מקור פירוש התיבה 'הבכור' על היבם (ולא על הנולד מן הייבום) במדרש חכמים שהובא בתלמוד. ראו: ספרי
דברים רפט (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 307); ירושלמי, יבמות ב, ח (ד ע"א; טור 840); בבלי, יבמות כד ע"א.
242 אולי על יסוד מדרש אותיות התיבה 'היה' כאותיות השם הגדול. ומכאן ואילך צרור דרשות על אותיות שם בן
ארבע המדגישות את מקומו של האל במעשה הייבום.
243 והשוו דברי רמב"ן בפירושו על אתר (דב' כה 6): 'אבל הכתוב הוזה על דרך האמת הבטחה' (פירושי התורה
לרמב"ן [לעיל הערה 49], ב, עמ' תסה).
244 להערכת קיום מצווה כביטוי לשותפות האדם במעשה בראשית השוו למשל: בבלי, שבת י ע"א (על הדן דין
אמת לאמתו) (= מכילתא דרבי ישמעאל, עמלק ב [מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 196]); קיט ע"ב (על המתפלל
בערב שבת ואומר 'ויכול'). זיקה בין הייבום (וכן סוד העיבור) ובין מעשה בראשית נרמזת בהערתו של
ר' יהושע אבן שועיב, תלמיד הרשב"א, על איסורי העריות כהכחשת מעשה בראשית. ראו: יהושע אבן
שועיב, דרשות על התורה, קרקוב של"ג, דף נא ט"א.
245 על פי דב' כה 7.

- לא אבה" יבמי²⁴⁶ סופי תיבו' שם י"ה דומה כמי שאין חפץ בו.²⁴⁷ וקראו לו זקני עירו.²⁴⁸
לא לחנם אמר זקני עירו. והמבין יבין במלות אלו.²⁴⁹ ועמד ואמר לא חפצתי" לקחתה²⁵⁰
סופי תיבות י"ה ב' פעמים.²⁵¹
וענתה ואמרה ככה יעשה לאיש.²⁵² היה יכול לומר' (ככה יעשה לאיש) ואמרה לחוד ואמ'
וענתה. ו' וענתה וה' הרי שם ו"ה ככה "יעשה" י"ה נמצא השם.²⁵³
ונקרא שמו בישראל בית חלוץ הנעל.²⁵⁴ ופרסם אותו הכתוב שנעל הדלת לאחיו לבא לזה
העולם.²⁵⁵
ככה יעשה לאיש.²⁵⁶ הוא או בנו או בן בנו עד ארבעה דורות יבא מדה כנגד מדה.
ד"א כי ישבו אחים יחדו.²⁵⁷ א"ר שמלאי אין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו.²⁵⁸
ר' יצחק פתח ואמ' באטרו-ני-א אתא.²⁵⁹
למ"ד באטרוניא²⁶⁰ (לא) אתא שנ' לחיות זרע.²⁶¹ ומ"ד באטרוניא לא אתא שנ' ואך את
דמכם לנפשותיכם אדרוש²⁶² ממש להשיב אבדה לבעליה.²⁶³
- 46 ו' [ליתא ו' ו' פ' וענתה] ליתא ו' וה' [הרי השם י"ה ו' נמצא] ונמצא פ'
47 הדלת] ליתא פ' 51 באטרו-ני-א] בטרוניא פ' 52 באטרוניא] בא בטרוניא ופ' [לא] לא ופ'
246 שם.
247 ככל הנראה כוונת הדברים שהמסרב לייבם דומה כמי שאינו חפץ באל ששמו נרמז בסופי התיבות.
248 דב' כה 8.
249 כוונת הדברים אינה מחוורת די הצורך, אך השוו' לפירושים קבליים-תאוסופיים לתיבות 'זקני עירו'
(דב' כא 19–20) על שותפות הקדוש ברוך הוא במעמד הייבום, שהובאו בזוהר, ג, דף קצז ע"ב.
250 דב' כה 8.
251 שיעור הדברים: שני הפסוקים (שם 7–8) מסיימים בשתי תיבות שסופי אותיותיהן י"ה, ושוב רמז לרעיון
שהמסרב לייבם דומה כמי שאינו חפץ באל.
252 דב' כה 9.
253 שיעור הדברים: מראשי התיבות 'וענתה', 'ואמרה', 'יעשה' ומסופיהן יוצאות אותיות שם בן ארבע.
254 דב' כה 10.
255 השוו' לשון ר' בחיי בן אשר: 'ולשון "נעלו" כי הוא נועל דלת בפני נפש אחיו המת' (ביאור על התורה
[לעיל הערה 106], ג, עמ' תו [בפירוש דברי רמב"ן]).
256 דב' כה 9. 257 שם 5.
258 על פי בבלי, עבודה זרה ג ע"א.
259 אפ"ו: 'בא בטרוניא'.
260 למ"ד באטרוניא (לא) אתא [...] ומ"ד באטרוניא לא אתא' – לפי פ' מוחלפת השיטה: 'למאן דאמ' בטרוניא לא
אתא [...] למאן דאמ' בא בטרוניא', ולפי נוסח זה נחלקו החכמים בשאלה אם הקדוש ברוך הוא בא בטרוניא
(ר' שמלאי) או לא בא בטרוניא (ר' יצחק), ועתה נמצאה אסמכתא לכל אחת מהדעות. לנוסח 'באטרוניא'
השוו': 'אתפס באטרוניא דמלכא' (זוהר, ב, דף סא ע"א); ועל תיבה זו ראו: ד' לוריא, קדמות ספר הזוהר,
ורשה תרמ"ז, דף לו ע"א.
261 בר' ז' 3. 262 שם ט 5.
263 השוו': 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל הערה 77), עמ' 358; וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74),

ר' יודה אמ' לבעליו ממש הה"ד וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע²⁶⁴ כלומ' לאחר זולתו.
 55 ר' יצחק בר' יוסי אמ' וידע אונן²⁶⁵ ידיעה מבוארת ידע מימי אבותיו בזה כי לא לו יהיה
 הזרע.²⁶⁶
 תמן תנינן סתמא²⁶⁷ דמתני' משגח הקב"ה לאשלמא דלא שלים.
 ר' חזקיה אמ' תא חזי מרצון הנפש לא בא אותו הנפש משלים תשלומו מרצון ובמה להיטיב
 דרכיו ומעלליו.

ד"ר אבישי בר-אשר, מלגאי מנדל סכוליון – מרכז למחקר רב תחומי במדעי הרוח והיהדות, והחוג למחשבת ישראל,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
 avishai.bar-asher@mail.huji.ac.il

עמ' 244 (= תשבי, שו"ת [לעיל הערה 51], עמ' לד); 'סוד יבום וחליצה', ויינהובן, ספר המשקל (לעיל
 הערה 30), עמ' 138. במקורות אלה למד די ליאון את העניין מלשון הכתוב 'יָלַד בן לנעמי' (רות ד 17) כמו
 ב'מדרש רות הנעלם': "יולד בן לנעמי" [...] אשכחת אבדה דאבדת' (זוהר חדש, מהדורת מרגליות [לעיל
 הערה 115], דף פט ט"ד).
 264 בר' לח 9. 'כלומ' [...] הזרע': – ליתא (מחמת הדומות) אפ"ו.
 265 שם.
 266 לשון רמב"ן בפירושו לבר' לח 8: 'כי ידיעה ברורה היתה לו בזה שלא יהיה לו הזרע' (פירושי התורה לרמב"ן
 [לעיל הערה 49], א, עמ' ריד-רטו). והשוו דברי די ליאון: 'שושן עדות', שלום, שני קונטרסים (לעיל
 הערה 77), עמ' 355; וולפסון, ספר הרמון (לעיל הערה 74), עמ' 246.
 267 אפ"ו: 'סתומאה'.